ՊԱՏՄԱԲԱՆԱԿԱՆ

Կարեն Մաթևոսյան
Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԲԱԳՆԱՅՐԻ ՎԱՆՔԻ ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿԸ
1010 - 2010

Անիից 7-8 կմ արևմուտք՝ Արջո Առիճ (Ալաջա) լեռան սրտրոտում է գտնվում Բագնայր (Բգներ) հնագույն բնակավայրը, որի անունը, ինչպես Բագարան, Բագավան տեղանունները, հավանաբար ծագում է բագին բառից, այսինքն՝ դեռևս հեթանոսական ժամանակներում այս վայրը հայերի համար պաշտամունքային կենտրոն է եղել[40]: Սակայն Բագնայրն ավելի շատ հայտնի է միջնադարյան վանքով, որը կառուցել է Բագրատունյաց թագավորության հեղինակավոր զինվորական գործիչ Սմբատ Մագիստրոսը:

Սամվել Անեցին իր Ժամանակագրության մեջ Հայոց ՆԾԹ (1010) թվականի դիմաց գրում է. «Սմբատ Մագիստրոսն շինեաց զհրեշտակաբնակ եւ զփափագատենչ վանքն՝ որ Բագնայր յորջորջիւր՝ ժողովեալ ասպուածայնոց արանց»[41]: Սամվել Անեցու Ժամանակագրության 1893 թ. վաղարշապատյան հրատարակության մեջ իրադարձությունների մեծ մասի վերաբերյալ նշված է միայն Փրկչական թվականը, որն այդ երկում երկու տարով առաջ է այժմ գործող թվականից[42]: Ըստ այդմ, հիշյալ հրատարակությունից օգտվողները Բագնայրի վանքի կառուցումը նշում են 1012 թվականին (այդպես է նշված Հայկական սովետական հանրագիտարանում եւ այլուր), մինչդեռ ճիշտ է փաստի արձանագրումը Հայոց թվականով, որը նույնպես նշված է Սամվել Անեցու Ժամանակագրության մեջ (ձեռագրերում), եւ տվյալ դեպքում ՆԾԹ (1010) թվականն է: Այդպես են իրողությունն ընդունել նաեւ միջնադարյան հեղինակները: Սամվել Անեցուց օգտվելով՝ Սմբատ Մագիստրոսի ձեռամբ Բագնայրի վանքի կառուցման մասին հայտնում են Հովհաննես Սարկավագի Ժամանակագրության շարունակողը («ՆԾԹ (1010) թուին Սմբատ Մաքրաստրոսն շինէ զԲգնայրն տուն Աստուծոյ»)[43],

40 Բնակավայրն այժմ թուրքերը Ղոզլիճա կամ Գոզլուճա են կոչում: 1970 թ. հրատարակած գրքում Հովհ. Մարգպանյանը բնակավայրը կոչում է «30-40 ցած տանիքներէ բաղկացած գիւղ» (**Յ. Մարգպանեան,** Բաղդատական ակնարկ մը կրօնական ճարտարապետութեան վրայ եւ հայ ճարտարապետութեան տեղը անոր մէջ, Իսթանպուլ, 1970, էջ 151):

41 «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց՝ յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ», յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 105, հմմտ. Ժամանակագրության 1176 թ. հնագույն ընդօրինակությունը՝ Մատենադարան, ձեռ. թ. 5619, էջ 94ա:

42 **Լ. Խաչիկյան, Վ. Հակոբյան,** Ինչպես չպետք է հրատարակվեն պատմական սկզբնաղբյուրները, ՀՍՍՌ ԳԱ հասարակական բաժանմունքի Տեղեկագիր, 1949, թիվ 2, էջ 82:

43 «Մանր ժամանակագրություններ», 13-18-րդ դդ., հ. 1, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Եր., 1951, էջ 25:

նաեւ պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցին[1] եւ Մխիթար Այրիվանեցին[2]: Բագնայրի վանքի առաջին հեղինակող եւ վիմագրերը հրատարակող Մխիթարյան միաբան Ներսես Սարգիսյանը, որն օգտվել է Սամվել Անեցու երկի ձեռագրերից, նույնպես վանքի հիմնադրման մասին գրում է, որ թվականը «երաշխաւորեալ է մեզ ի Սամուէլէ՝ ի ՆԾԹ (1010) թուականիս»[3]: Նույն թվականն է գրում նաեւ ձեռագրերից օգտված Ղեւոնդ Ալիշանը[4]:

Բագնայրի կառուցման թվականին հանգամանորեն անդրադարձանք, որովհետեւ այդ ճշտված փվյալի հիման վրա կարող ենք արձանագրել, որ 2010 թվականին լրացավ այս նշանավոր վանքի 1000-ամյակը:

ԲԱԳՆԱՅՐԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՌՈՒՑՈՂ ՍՄԲԱՏ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԸ - Բագնայրի վանքը կառուցող իշխանը՝ Սմբատ Մագիստրոսը, առաջին անգամ հիշատակվում է 998 թ. Ծմբռ գյուղի մոտ մահմեդականների դեմ մղված հաղթական ճակատամարտում, որտեղ հայ-վրացական միացյալ բանակի կազմում Վահրամ Պահլավունու եւ Աշոտ մարզպանի հետ գլխավորում էր Անիի թագավորության 6000-անոց զորամասը[5]: Ո՞ր տոհմից էր սերում Սմբատ Մագիստրոսը: Պատմագրության մեջ նա համարվում է սպարապետ Վահրամ Պահլավունու որդին: Սակայն սկզբնաղբյուրների քննությունից պարզվում է, որ Վահրամ Պահլավունին Սմբատ անունով որդի չի ունեցել, եւ Սմբատ Մագիստրոսը միանգամայն այլ իշխանական տան ներկայացուցիչ է:

1004 թ. իր «Տիեզերական պատմությունը» ավարտած Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը գրում է, որ Մամլան ամիրան հսկայական բանակով հարձակվել է Դավիթ Կյուրապաղատի իշխանության վրա, իսկ վերջինս դիմել է Հայոց եւ Վրաց թագավորներին՝ օգնության խնդրանքով: Գագիկ Ա Բագրատունին (989-1017) հատկացրել է վեց հազար զինվոր, որոնց գլխավորում էին երեք զորավարներ: Ասողիկի պատմության հրատարակության մեջ կարդում ենք. «Եւ Գագկայ յամենայն զօրացն Հայոց հատեալ զգունդ ՁՌ (6000) զընտիր ընտիր վառելոցն՝ զումարէ ի ձեռն իշխանաց իշխանին Վահրամայ, որդւոյ Գրիգորոյ Պահլաւունւոյ, որ զՄարմաշէն եւ զԲրգներն շինեաց, եւ Սմբատայ մաժիստրոսի, որդւոյ Վահրամայ, եւ մարզպանին Աշոտոյ»[6]:

Այստեղ ընդմիջարկության գոյության մասին կռահել է դեռ Ն. Ակինյանը: Նա գրում է. «Ինձի կը թուի թէ Ասողիկի բնագիրը ունեցած է լուսանցագրութիւններ, որոնք սխալմամբ բնագրին մէջ առնուած են. կառաջարկեմ կարդալ. «…որդւոյ Գրիգորոյ Պահլաւունւոյ, որ զՄարմաշէն շինեաց, եւ Սմբատայ մաժիստրոսի որդւոյ Վահրամայ, որ զԲրգներն շինեաց, եւ մարզպանին Աշոտոյ»[7]:

---

1 Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք Օհանջանյանի, Եր., 1961, էջ 89:

2 «Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 57:

3 Տե՛ս **Ն. Սարգիսեան**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 178:

4 Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 111, տե՛ս նաեւ **Յ. Մարգարեան**, նշվ. աշխ., էջ 152:

5 Տե՛ս «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն տիեզերական», աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 270, **Կ. Մաթեոսյան**, Սմբատ Մագիստրոս, «Հանդէս ամսօրեայ», 2008, էջ 173-186:

6 «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն», էջ 270: Տողատակում հրատարակիչը նշում է, որ օգտագործված որոշ օրինակներում եղել է այլ տարբերակ. «…իշխանաց իշխանին Վահրամայ որդւոյ Գրիգորոյ. եւ Սմբատայ մաժիստրոսի որդւոյ Վահրամայ. եւ մարզպանին Աշոտոյ Պալիաւունւոյ, որ զՄարմաշէն շինեաց. որ զԲրգներն շինեաց»:

7 **Ն. Ակինեան,** Ներսէս Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 358:

Մաշտոցի անվ. Մատենադարանում պահվող Ասողիկի Պատմության հնագույն ձեռագիրը (թիվ 2865), որը ԺԳ դարից է՝ ընդօրինակված Հոհան Շիրակացի[8] գրչի ձեռքով, վերջնականապես պարզում է հարցը: Այնտեղ հեղինակային բնագրի հարեւանությամբ իրոք տեսնում ենք գրչի մի լուսանցագիր հավելում Մարմաշենի եւ Բագնայրի մասին, որը հաջորդ գրիչները ներմուծել են բնագրի մեջ եւ շփոթի առիթ ստեղծել: Ահավասիկ՝ իրականում ինչ է գրել Ասողիկը. «Եւ Գագկայ յամենայն զաւրացն Հայոց հատեալ զգունդ վեցհազար զընտիր ընտիր վառելոցն, **գումարէ ի ձեռն իշխանաց իշխանին Վահրամայ որդւոյ Գրիգորոյ, եւ Սմբատայ մաժիստրոսի որդւոյ Վահրամայ, եւ մարզպանին Աշոտոյ**»[9]: Այս հատվածից աջ՝ լուսանցքում, Վահրամի անվան հավասարությամբ սկսվում է յոթ կարճ տողերից բաղկացած Հոհան գրչի մանրատառ հավելումը. «**Պալհաւունոյ որ զՄարմաշէն շինեց: Որ զԲգնէրն շինեց**»[10]:

Սույն հավելմամբ Անիի շրջանում ապրած գրիչը ցանկացել է պատմիչի գրածին ավելացնել իրեն հայտնի փաստերն այն մասին, որ Վահրամ Պահլավունին Մարմաշենն է կառուցել, իսկ Սմբատ Մագիստրոսը՝ Բագնայրը, այդ պատճառով երկու տվյալն առանձնացրել է վերջակետով: Բայց հետագայի ընդօրինակողներն այդ տողերը՝ որպես միասնական միտք, ներմուծել են պատմության բնագրի մեջ, մի դեպքում՝ Վահրամի հոր անունից հետո (ինչպես Ասողիկի հրատարակության մեջ է), մյուս դեպքում՝ Աշոտ մարզպանի անունից հետո (ինչպես հրատարակության տողատակում նշված օրինակում)[11]:

Այժմ տեսնենք, թե կարող էր արդյո՞ք Սմբատ Մագիստրոսը Վահրամ Պահլավունու որդին լինել: Ասողիկը նշում է, որ Հայոց բանակը ղեկավարել են երեք հոգի՝ Գրիգորի որդի իշխանաց իշխան Վահրամը, Վահրամի որդի Սմբատ Մագիստրոսը եւ Աշոտ մարզպանը: Եթե Սմբատը Վահրամ Պահլավունու որդին լիներ[12], պատմիչը նրա անունը չէր կրկնի, այլ կնշեր իշխանաց իշխան Վահրամը եւ նրա որդին՝ Սմբատ Մագիստրոսը: Բայց Ասողիկը լավ էր ճանաչում իր ժամանակակիցներին: Ծմբոյի ճակատամարտի մանրամասները

8 Տե՛ս **Կ. Մաթեւոսյան,** Հոհան գրչի ընդօրինակած պատմական ժողովածուն եւ կապարած հավելումները, «Էջմիածին», 2008, Զ-Է, էջ 102-112:

9 Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2865, էջ 236ա: Այս եւ հաջորդ մեջբերումներում կատարված ընդգծումները մերն են - Կ. Մ.:

10 Անդ:

11 Ուշագրավ հանգամանք է նաեւ այն, որ Ասողիկի բնագրում, փաստորեն, օգտագործված չի «Պահլաւունի» տոհմանունը: Այն նշված է հետագայի հավելման մեջ: Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն նվիրված մենագրության մեջ Լ. Խաչերյանը, հանգամանորեն քննելով Պահլավունիների մասին վաղ հիշատակությունները եւ նրանց իսկ թողած բոլոր արձանագրությունները, հանգում է այն եզրակացության, որ նրանք բավական ուշ են դրեցրել այդ տոհմանունը: Հեղինակի համար առեղծված է մնում, թե ինչպես է, որ 1004 թ. իր Պատմությունն ավարտած Ասողիկը նշել է Պահլավունի տոհմանունը, եւ ակամա դա համարում է այդ անվան ամենավաղ հիշատակությունը (**Լ. Խաչերեան**, Գրիգոր Պահլաւունի Մագիստրոս, Լոս Անճելես, 1987, էջ 30): Ասողիկի Պատմության հնագույն ձեռագիրը պարզություն է մտցնում Պահլավունյաց տոհմաբանությանն առնչվող այս էական հարցում՝ փաստելով, որ պատմիչն այդ տոհմանունը չի հիշատակել:

12 Վ. Վարդանյանը, լիովին համոզված լինելով, որ Սմբատ Մագիստրոսը Վահրամ Պահլավունու որդին է, Ասողիկի Պատմության այդ հատվածից ընդհանրապես հանել է երկրորդ «Վահրամ» անունը եւ հատվածը թարգմանել հետեւյալ կերպ. «Գագիկը Հայոց զորքից առանձնացնում է (զոր) վեց հազար ամենաընտիր եւ զինավառ մի գունդ, հանձնում Մարմաշենն ու Բրգները կառուցող Գրիգոր Պահլավունու որդի իշխանաց իշխան Վահրամի եւ նրա որդի Սմբատ մագիստրոսի ձեռքը, ապա նաեւ Աշոտ մարզպանի...» (**Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի**, Տիեզերական պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները Վ. Վարդանյանի, Եր., 2000, էջ 331): Ավելացվել են բնագրում չեղած «նրա որդի» բառերը, միեւնույն ժամանակ կարծես ստացվում է, որ Մարմաշենն ու Բագնայրը Վահրամի հայր Գրիգորն է կառուցել:

նկարագրելով՝ նա նշում է՝ քանի որ Հայոց եւ Վրաց զորաբանակները թագավորներ չէին գլխավորում, ամեն տոհմ մարտի էր նետվում ինքնուրույն. «Իսկ զօրն Հայոց եւ Վրաց, զի ոչ թագաւոր զոք ունէին… **իւրաքանչիւրքն ըստ տոհմից եւ աւագութեան գնդից դիմէին**, առիւծաբար մռնչելով՝ յանդգնացեալ բազմութիւն բանակին Պարսից»[13]: Սա եւս ցույց է տալիս, որ ճակատամարտի զորահրամանատարներին թվարկելիս պատմիչը տարբերակել է նրանց ըստ տոհմերի:

Վիմագիր եւ մատենագրական աղբյուրներում հիշատակվում են Վահրամ Պահլավունու երկու որդիները՝ Գրիգորը եւ Ապուղամրը: Գրիգորը, հավանաբար ավագն էր, քանի որ պապի անունն էր կրում: Հայտնի է, որ նա ծանր հիվանդություն ուներ: Ապուղամրը 1031 թ. Անիի Առաքելոց եկեղեցուն նվիրատվություն է կատարել եղբոր առողջության եւ երկարակեցության համար («վասն եղբաւր իմ Գրիգորոյ առողջութեան եւ կենաց յերկարութեան»)[14]: Բայց Ապուղամրը Գրիգորից ավելի վաղ է մահացել՝ դատելով Վահրամ Պահլավունու՝ 1031-1033 թթ. ժամանակամիջոցին գրած մի արձանագրությունից[15]: Ն. Ակինյանը, Սմբատին անդրադառնալով, գրում է. «Վահրամ, որ յիշած է իր արձանագրութիւններու մէջ իր եղբայրներու եւ զաւակներու անունները, խօսք չէ ըրած ամենեին Սմբատիս մասին»[16]: Սակայն ավանդույթի ուժն այնքան մեծ է եղել, որ այս կարեւոր դիտարկումն անելով հանդերձ՝ նա Սմբատին համարել է Վահրամ Պահլավունու որդի:

Ուսումնասիրողները, ցավոք, աչքաթող են արել եւս մի էական հանգամանք: Հայտնի է, որ Վահրամ Պահլավունին եւ իր որդի Գրիգորը զոհվեցին 1045 թ. աշնանը բյուզանդացիների՝ Դվինի ամիրայի դեմ կատարած արշավանքի ժամանակ: Վահրամն այդ պահին տարիքն առած մարդ էր (նրա տարիքի մասին ուղղակի վկայություններ չեն պահպանվել): Եթե ենթադրենք, թե իր մահվան ժամանակ նա ութսուն տարեկան էր, ինչպես Կ. Կոստանյանցն է գրում՝ «1047-ին պատերազմի մէջ մեռաւ… ութսունամեայ ծերունին Վահրամ»[17], ապա 1045-ից 80 տարի հետ գնալով կգտնենք նրա ծննդյան թվականը՝ 965, եւ պարզ կլինի, որ Ծմբոյի ճակատամարտի ժամանակ՝ 998 թվականին, նա 33 տարեկան էր: Մոտավոր եկակետ ունեցող այս հաշվարկի մեջ մեկ-երկու տարվա տեղաշարժը առաջ կամ հետ չի կարող էական նշանակություն ունենալ: Իրողությունն այն է, որ Ծմբոյի ճակատամարտի ժամանակ Վահրամ իշխանաց իշխանն այնքան երիտասարդ էր, որ չէր կարող զորավարության տարիքի, առավել եւս՝ մագիստրոսի պատվաստիճանի հասած որդի ունենալ:

Դատելով Ծմբոյի ճակատամարտի ժամանակ Սմբատի մագիստրոս[18] լինելու հանգամանքից, կարելի է ասել, որ նա նվազագույնը Վահրամ Պահլավունու սերնդակիցն էր,

---

13 «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն», էջ 272-273:

14 «Դիվան հայ վիմագրության», պր. Ա, կազմեց Հ. Օրբելի, Եր., 1966, էջ 12:

15 Անդ, էջ 32, **Վ. Վարդանյան,** Պահլավունիները Հայոց պետականության եւ հոգեւոր անաղարտության պահապաններ, Եր., 2008, էջ 54:

16 **Ն. Ակինեան,** նշվ. աշխ., էջ 358: Նկատենք, որ Սմբատ անունն ընդհանրապես չի հանդիպում Պահլավունիների տոհմում:

17 «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանոթագրութիւններով Կ. Կոստանեանցի, Ալէքսանդրապոլ, 1910, էջ 292:

18 Մագիստրոսը բյուզանդական արքունիքի կողմից օտարերկրացիներին տրվող բարձրագույն պատվաստիճանն էր (**Հ. Բարթիկյան**, Հայ-բյուզանդական հերազոտություններ, Եր., 2002, էջ 669): Արզականի 1001 թ. մի արձանագրության մեջ մագիստրոս պատվաստիճանով է հիշվում Հասանի որդի Գրիգոր (Ապիրատ) իշխանը, որը մի քանի տարի անց կառուցեց Կեչառիսի վանքը:

կամ, հավանաբար, ավելի փարեց մարդ էր: Նրանց փարիքի հարաբերակցության մոտավոր կողմնորոշիչ կարող է լինել նաև այն, որ Սմբատը որպես փռհմական վանք Բագնայրը կառուցել է 1010 թվականին, իսկ Վահրամը՝ Մարմաշենը՝ 1029 թվականին, ինչպես տեղի շինարարական արձանագրության մեջ է նշված[19]:

Արդյո՞ք Բագնայրի վանքը տեղեկություններ պահպանել է Սմբատ Մագիստրոսի փռհմակիցների վերաբերյալ: Ցավոք, վանքի ամենահին թվակիր արձանագրությունը 1042 թվականից է: Սակայն պահպանվել է ավելի վաղ գրված մի անթվական արձանագրություն: Այստեղ իշխան Վասակ Պահլավունու դուստր (Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու քույր) Սեդան հայտնում է վանքին կատարած նվիրատվության մասին, որն արել է ի հիշատակ իր հոր՝ «Քրիստոսի զորական» Վասակի: Հայտնի է, որ մահմեդական հրոսակների դեմ կռվի ելած Վասակը սպանվել է 1021 թ., հետևաբար Սեդայի արձանագրությունը գրվել է այդ կամ հաջորդ թվականին՝ հոր կորստյան անմիջական տպավորությամբ:

Տեսնենք, թե Բագնայրում ինչ «կարգավիճակով» է հանդես գալիս Վասակ Պահլավունու դուստրը: Նա գրում է. «Ես Սեդա տիկնաց տիկին… զուգակից **Վահրամայ իշխանաց իշխանի, որդւոյ Աշոտոյ իշխանաց իշխանի**…»[20]: Այսինքն, նա հարս էր եկել մի իշխանական տուն, որի ավագ ներկայացուցիչը Աշոտ իշխանաց իշխանն էր, իսկ կրտսերը՝ իր ամուսին Վահրամը: Նկատենք, որ այս արձանագրությունը գրվել է վանքի հիմնադրումից ընդամենը մեկ տասնամյակ անց, եւ կարելի է ենթադրել, որ նրանում հիշատակված անձինք Սմբատ Մագիստրոսի փռհմակիցներն են: Մասնավորապես, չի բացառվում, որ Վահրամ իշխանաց իշխանը, Աշոտ իշխանաց իշխանի ավագ որդին լինելով[21], ստացել է իր Վահրամ պապի անունը, որը կարող է նույնանալ Սմբատ Մագիստրոսի հոր հետ: Այլ կերպ ասած՝ հնարավոր է, որ Բագնայրի հիմնադիր Վահրամի որդի Սմբատ Մագիստրոսը եւ Աշոտ իշխանաց իշխանը եղբայրներ էին: Այդ դեպքում միանգամայն հասկանալի կդառնա, թե ինչու է այս տան հարսը՝ Վասակ Պահլավունու դուստրը, նվիրատվություն արել Բագնայրին: Հիշենք, որ այս շրջանում այլ իշխանական տներ նույնպես վանքեր ու եկեղեցիներ էին հիմնում եւ հետամուտ էին դրանց բարգավաճմանը: Մի բան պարզ է, որ Բագնայրի կառուցումից (1010 թ.) մինչեւ Վահրամ իշխանաց իշխանի կնոջ արձանագրության ժամանակը (1021-1022 թթ.) այնքան կարճ միջոց է, որ դժվար թե Սմբատ Մագիստրոսի տոհմի հետ կապ չունեցող մեկն այդքան տիրաբար (հանդիսավոր արձանագրությամբ) ներկայանար այս վանքում:

Հնարավոր է, որ իշխանաց իշխան Վահրամի եւ Սեդայի զավակն էր Սմբատ պատրիկը («զՍմբատ որդի Վահրամայ»), որի մասին նշված է Մատենադարանի ձեռագրերից մեկի 1077 թ. հիշատակարանում[22]:

---

19 «Մարմաշեն – 1000», «Հուշարձան» տարեգիրք Բ, Երեւան, 1993, էջ 160:

20 **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 113:

21 Վահրամի ավագության օգտին է խոսում այն, որ նրան կնության է տրվել ժամանակի ամենանշանավոր իշխաններից մեկի դուստրը: Սեդայից բացի, Վասակ Պահլավունու այլ դուստր աղբյուրներում չի հիշվում:

22 Ձեռագիր Ավետարանի (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 275) 1077 թ. հիշատակարանի համաձայն՝ այն գրել է տվել Վահրամի որդի Սմբատ պատրիկը: Հիշատակարանի սկզբում Սմբատը հիշում է իր պատրոնին, որը Կարսի վերջին թագավոր Գագիկի դուստր Մարիամն էր, իսկ վերջում գրիչն ավելացնում է. «զՍմբատ որդի Վահրամայ՝ քրիստոսասէր եւ բարեյաղթող պատրկին յիշեսջիք ի Տէր եւ զնաւոս իւր եւ եղբարս՝ զնոջեցեալսն ի Քրիստոս» «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթեւոսյանի, Եր.,

Սմբատ Մագիստրոսի մասին մեր խոսքն ամփոփելով՝ նկատենք, որ Բագրատունյաց Հայաստանի իշխանական տների մասին ցայժմ եղած պատկերացումները մեծ մասամբ գտնվում են ավանդական պատմագրության ազդեցության տակ, որտեղ զգալիորեն ուռճացված է Պահլավունյաց տոհմի դերը: Կասկածից վեր է, որ այդ տոհմը բացառիկ դիրք ուներ Անիի թագավորության մեջ, սակայն դա չի նշանակում, որ մյուս իշխանատոհմերը պետք է արհեստականորեն կցվեն Պահլավունիներին: Ժամանակին այդպես է եղել Կեչառիսի հիմնադիր Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի պարագան[23]: Կարծում ենք, որ Անիի Բագրատունյաց թագավորության պատմության մեջ այսուհետև իր տեղը պետք է ունենա նաև Բագնայրի հիմնադիր Սմբատ Մագիստրոսի տոհմը:

ՎԱՆՔԻ ԿԱՌՈՒՑՑՆԵՐՆ ՈՒ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ - Բագնայրն Անիին շատ մոտ գտնվելով (վանքից պարզորոշ երևում է Անիի համայնապատկերը)՝ ժամանակին հոգևոր-եկեղեցական եւ վարչական առումով սերտորեն կապված էր քաղաքի հետ: Վանքի հնագույն եւ գլխավոր եկեղեցին, որ կառուցել է Սմբատ Մագիստրոսը, Սուրբ Աստվածածինն է: Այդ անունով վանքն էլ կոչվում է Բագնայրի Սուրբ Աստվածածին, իսկ ԺԶ դարի վիմագրերում սրան զուգահեռ կիրառվում է «Մայր Լուսոյ» անունը, ինչպես Ղ. Ալիշանն է գրում՝ «իբր սեփական նմին մակդիր»[24]: Եկեղեցին պատկանում է Է դարի հայ ճարտարապետության մեջ տարածում գտած «գմբեթավոր դահլիճ» տիպին, ունեցել է երկու մուտք՝ արեւմուտքից եւ հարավից, գլանաձեւ թմբուկով բարձրադիր գմբեթ:

1909 թ. հուլիսին Բագնայր այցելած Թորոս Թորամանյանն իր գրառումներում մասնագիտորեն նկարագրել եւ գնահատել է Բագնայրի վանքը, որն այսօր մի եզակի աղբյուր է, եթե նկատի ունենանք, որ վանքն այժմ հիմնավորապես ավերված է, իսկ դրանից առաջ, որքան մեզ հայտնի է, այլ մասնագետների ուսումնասիրության չի արժանացել: Թ. Թորամանյանը հենց սկզբում գրում է. «ԺԱ-րդ դարու հայ ճարտարապետության բոլոր բնորոշ հատկությունները իր վրա կամփոփե բուն տաճարը Ս. Աստվածածին անունով»[25]: Բոլորաձեւ գմբեթը եւ մի քանի այլ մանրամասներ նկարագրելուց հետո ճարտարապետն անդրադառնում է Բագնայրի կառույցների մի առանձնահատկությանը. «Այստեղ ոչ միայն Մայր տաճարի մեջ, այլ ամբողջ տաճարներուն գավիթներուն մեջ նկատելի է մի բան, հյուսիսային կողմերը պատուհան ամենեին չունին երեք եկեղեցիներն ալ, իսկ հարավային կողմերն ալ թեեւ ունին, սակայն դրսի կողմի բացվածքները չափազանց նեղ են (Աստվածածնի տաճարի գմբեթը միայն բացառություն է, դրսանց համեմատաբար լայն է), ասոր պատճառը թերեւս ձմեռվան սաստկությունն է: Արեւմտյան մեծ գավիթին պատուհաններն ալ 13-15 սմ լայնություն ունին, թեեւ այստեղ հյուսիսային կողմն ալ պատուհան ունի երեք հատ՝ երեք որմնակամարներու ներքեւ»[26]:

1988, էջ 110): Այստեղից երեւում է, որ այդ ժամանակ Սմբատ պատրիկը բավական առաջացած տարիքում էր, երբ կորցրել էր ծնողներին ու եղբորը: Հնարավոր է, որ Սմբատ պատրիկի անունը ծագում է իր մեծանուն նախորդի՝ Սմբատ Մագիստրոսի անունից (**Կ. Մաթեւոսյան**, Սմբատ Մագիստրոս, էջ 173-186):

23 Կարեն Մաթեւոսյան, Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը եւ նրա տոհմը ԺԱ դարում, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 18, Երեւան, 2008, էջ 67-93:

24 **Ղ. Ալիշան,** Շիրակ, էջ 111:

25 **Թ. Թորամանյան,** Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների երկրորդ ժողովածու, Եր., 1948, էջ 195:

26 Անդ:

Անդրադառնալով գլխավոր եկեղեցու շինարարական արվեստին՝ Թ. Թորամանյանը գրում է. «Տաճարի որմնասյուները լիովին կհիշեցնեն Անիի Մայր եկեղեցվո որմնասյուները, գրեթե նույնչափ ալ մաքուր շինված: Հատակի վրա սալերը դեռ մասամբ կմնան: Արեւելյան կողմը սեղանին երկու քովերը փոքր մատուռ պահարանները երկհարկանի են. արեւելյան խորանը բոլորովին քանդված է եւ տեղացիներու ըսելով վերջին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ (1878 թիվ) թնդանոթի ռումբով է քանդված, մեջը թուրքեր ապաստանած ըլլալուն համար»[27]:

Եկեղեցուն արեւմուտքից կից քառակուսի հատակագծով գավիթի (18x18 մ) կառուցման վերաբերյալ տվյալներ չկան, սակայն այստեղ եղած հնագույն նվիրատվական վիմագիրը, որ պատկանում է Դավալի որդի Մխիթարին, 1201 թվականից է[28], ուստի կառուցվել է դրանից առաջ: Այս շինության ճարտարապետությունն ու հարդարանքը արժանացել են Թ. Թորամանյանի հիացմունքին: Նա գրում է. «Բագնայրի շինությանց այս կտորի մեջ ամենամեծ տեղը կբռնե Աստվածածին տաճարին արեւմտյան գավիթը թե՛ մեծությամբ, թե՛ ճոխությամբ: Ձեւը գրեթե քառակուսի է, չորս միջին մեծ սյուներու վրա կազմված է սպալակտիտ քանդակված գմբեթ մը, իսկ մյուս մասերը զանազան ձեւով առաստաղներ են: Աննման ճարտարությամբ շինված է գավիթի արեւելյան կողմի տաճարի դռան առջեւի մասի առաստաղը: Մարդ պահ մ'ը չուզե աչքերուն հավատալ, երբ կտեսնե, թե զանազան գույնի քարերով ինչպես կազմած են կամարիկներ, եւ այդ քարերուն երբեմն լայնությունը 5-10 սանտիմետրը չ'անցներ, երկար շերտեր քաշված եւ իրարու միացուցած են կաղապարի վրա, բայց այնպիսի ճարպիկությամբ, որ դեռ մինչեւ այսօր քարերուն գույներն միայն կորոշեն անոնց տարբեր կտորներե կազմած ըլլալը»[29]: Առաստաղի մյուս հատվածներն էլ ունեն տարբեր, բազմագույն քարերով կազմված զարդարանք: Գավիթի հատակը երկու աստիճանով ցածր է եղել եկեղեցուց[30]: Եռամաս գավթի կենտրոնական հատվածն ավելի լայն է՝ 5.6 մ, կողայինները՝ 3.6 մ[31]:

Ս. Աստվածածնի հարավարեւելյան անկյունից դեպի հարավ եղել են զույգ կենտրոնագմբեթ փոքր եկեղեցի-մատուռներ, որոնց մուտքի դիմաց՝ Ս. Աստվածածնի եկեղեցու հարավային պատի հավասարությամբ, կառուցված է եղել սյունասրահ (տե՛ս հատակագիծը): Այն գավիթի դեր է կատարել երկու փոքր եկեղեցիների համար: Դրանցից առաջինի անունը եւ կառուցողն անհայտ են, բայց հավանաբար կառուցվել է 1010-1021 թթ. ժամանակամիջոցում, քանի որ նրա պատի վրա է Սեդա Դահլավունու արձանագրությունը:

Մյուս փոքր եկեղեցին կոչվել է **Ս. Գրիգոր**: Այն կառուցել է Ազիզ անունով մի կին, ի հիշատակ իր որդի Գրիգորի, որի մասին է վկայում կառույցի 1145 թ. արձանագրությունը[32]: Սա

27 Անդ: Մեկ այլ առիթով Թ. Թորամանյանը գրում է, որ Բագնայրի տաճարը «մի ժամանակ ծեփած եւ նկարած է եղեր գմբեթով միասին, հյուսիսային պատի վրա դեռ կան նկարներու հետքեր» (**Թ. Թորամանյան**, նշվ. աշխ., էջ 200): Սրանք հավանաբար ավելի ուշ շրջանում են արվել:

28 Տե՛ս **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 180:

29 **Թ. Թորամանյան**, նշվ. աշխ., էջ 196:

30 Գավթի ներսում եղել են երկու գերեզմանաքարեր, որոնց մասին Թ. Թորամանյանը գրում է. «Գավիթի մեջ տաճարի դռան առջեւ երկու գերեզման կա, որ այժմ եզդիներ ոխտատեղի շինած խունկ կծխեն» (**Թ. Թորամանյան**, նշվ. աշխ., էջ 200):

31 Տե՛ս **Ց Մարգպանեան**, նշվ. աշխ., էջ 152:

32 Տե՛ս **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 188, տեքստը տե՛ս ստորեւ:

Անի-Շիրակում Շադդադյան ամիրաների տիրապետության շրջանից հայտնի ամենավաղ եկեղեցաշինական արձանագրությունն է[33]: Երկու մատուռների արանքում պատրաստված է եղել փոքր խորան:

Վանական բուն հուշարձանախմբից մոտ 200 մ հյուսիս-արևելք կառուցված են երկու փոքր եկեղեցիներ, որոնցից մեկը՝ **Ս. Երրորդությունը,** կենտրոնագմբեթ, արտաքինից եռանկյունաձև խորշերով զարդարված վեցանիստ, բոլորաձև կառույց է և պահպանվել է մինչև մեր օրերը[34]: Մուտքի բարավորին ունի 1223 թվակիր արձանագրություն[35]: Բագնայրից մի քանի կիլոմետր հյուսիս գտնվում է Արջո Առիճի վանքը (այժմ ավերակ)[36]:

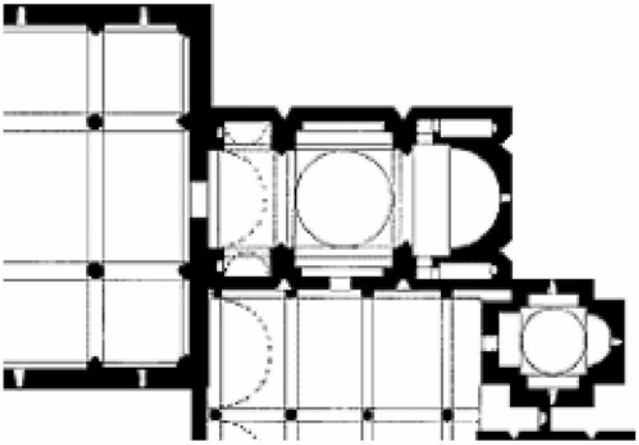

Բագնայրը միջնադարյան Հայաստանի առավել մեծաթիվ վիմագիր արձանագրություններ ունեցող վանքերից մեկն է: Բագնայրի վիմագրերը տեղում կատարված ընթերցմամբ ունեցել են երկու հրատարակություն՝ Ն. Սարգիսյանի և Կ. Բասմաջյանի[37] կողմից: Իսկ գիտական հրատարակության (լուսանկարներով և գծանկարներով) հնարավորություն այլևս չկա, քանի որ վանքի գլխավոր շինություններից այժմ միայն երկու կիսավեր պատ է կանգուն մնացել: Դրանց վրա եղած արձանագրությունները վերջին տարիներին լուսանկարել են Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության (RAA) անդամները:

ՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՎԱԾ ՏԱՐԵԹՎԵՐԸ - Բագնայրի վանքի պատմության վերաբերյալ հայ մատենագիրների երկերում տեղեկություններն աղքատիկ են: Հայտնի է, օրինակ, որ 1046 թ. սկզբին բյուզանդացիների հարկադրմամբ Անիից հեռացող Պետրոս Ա Գետադարձ (1019-1054) Կաթողիկոսին ուղեկցողների թվում է եղել Մխիթար Բագնայրեցին[38], որը վանահայրն էր կամ վանքի նշանավոր վարդապետներից մեկը:

---

33 Անիում այս շրջանի ամենավաղ շինարարական արձանագրությունը վերաբերում է Ս. Սարգիս եկեղեցու նորոգմանը՝ 1151 թ. («Դիվան հայ վիմագրության», պր. Ա, էջ 56):

34 Կառույցի տրամագիծը 6 մ է, խորաններից յուրաքանչյուրի չափը՝ 1,6 մ, գմբեթի տրամագիծը 3,3 մ, ունի եռաստիճան գետնախարիսխ (**Յ. Մարգսյանեան,** նշվ. աշխ., էջ 154-155):

35 Տե՛ս **Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 154, **Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 189:

36 ԺԹ դարի կեսերին այստեղ եղած Ն. Սարգիսյանը գրում է. «Արջոյ-առիճ, ուիտս Աստուածածնի եւ Լուսատրչի, այժմ՝ Ալաճա, կիսաժամու հեռի ի Ղօզլիճայէ (Բագնայր – Կ. Մ.) ըստ հիսիսոյ նորա եւ ժամաւ յԱնոյ յարեւմուտս...»: (**Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 190-192): Արջո Առիճի դպրոցի մասին են վկայում մի քանի ուշագրավ հիշատակարաններ (տե՛ս **Կ. Մաթեւոսյան,** Արջո Առիճի դպրոցը ԺԳ-դարում, ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հաս. գիտ., 1984, թ. 3, 67-70):

37 Տե՛ս **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 178-189 , **Կ. Բասմաջեան,** Հայերէն արձանագրութիւնք Անւոյ, Բագնայրի եւ Մարմաշինու, Պարիս, 1931, էջ 136-191 (արձանագրությունները ներկայացված են նաև ֆրանսերեն թարգմանությամբ): Տե՛ս նաև **Մ. Գեւորգեանց,** Համառօտ տեղագրութիւն հնութեանց Մեծին Շիրակայ եւ մայրաքաղաքին Անւոյ, Աղեքսանդրապոլ, 1903, էջ 97-111 (սխալաշատ հրատարակություն է):

38 **Մատթեոս Ուռհայեցի,** Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները

Բագնայրի վանքի պատմության էջերին կարելի է ծանոթանալ՝ հիմնական ուղենիշ ունենալով նրա վիմագրական հարուստ ժառանգությունը: Բագնայրի վիմագիր արձանագրությունների մեծ մասը թվակիր են, կան նաեւ անթվականները, որոնցից հնագույնի մասին (Սեղա իշխանուհու արձանագրություն) խոսվեց վերեւում: Մյուսների պարունակած տեղեկությունները ներկայացնում ենք ստորեւ՝ ժամանակագրական կարգով ներառելով նաեւ այն անթվականները, որոնց մեջ եղած վանահայրերի անունները թույլ են տալիս որոշելու դրանց մոտավոր ժամանակը: Իսկ վերջում ներկայացնում ենք անթվական արձանագրությունների պարունակած տեղեկությունները:

1042 թ. - եկեղեցու արեւելյան կողմում գտնվող նվիրատվական արձանագրությունը պատկանում է ոմն Գրիգորի, որը Ծաղիկ մականունն ուներ: Արձանագրության սկզբում նշում է ժամանակի Կաթողիկոսին՝ Պետրոս Ա Գետադարձին եւ թագավորին՝ Գագիկ Բ Բագրատունուն (1042-1045)[39]: Գրիգորն իր եւ իր որդիների անունից վանքին է նվիրել Անիում գտնվող «Վասլի փնդուկի» (Վասիլի պանդոկի) դիմաց եղած իր գանձագին (գնած) կուղպականին (կրպակների շարքը)[40]: Արձանագրության մեջ նշվում է Բագնայրի վանահայր Ստեփանոսը, որը միաբան եղբայրների հետ հանձն է առել ամեն տարի Պողոս եւ Պետրոս առաքյալների տոնի օրը բոլոր եկեղեցիներում («յամէն եկեղեցիսդ»)[41] պատարագել Գրիգորի հանգուցյալ եղբոր՝ Մուկաթլի համար, իսկ Գրիգորի մահից հետո՝ նրա համար[42]:

Այս արձանագրության հարեւանությամբ եղել է մեկ ուրիշ նվիրատվական արձանագրություն, որի բովանդակությունը չի պահպանվել, բայց որի սկզբում նշվում են նախորդ արձանագրության մեջ հիշված Կաթողիկոսի եւ թագավորի անունները, այսինքն՝ այն գրված է եղել 1042-1045 թվականների ընթացքում[43]:

1145 թ. - Ս. Գրիգոր մատուռի վրա. «Ի ՇՂԴ (1145) թվ. ես Ազիզս մեղուցեալ աղախին Քրիստոսի աւ(ր)հնեցի զեկեղեցիս զՍուրբ Գրիգոր ի յիշատակ որդւոյ իմոյ Գրիգորոյ ի ձեռն հայր… մայր Ա (1) եւ առաջնորդ սբ…»[44]: «Օրհնեցի եկեղեցիս» ասելով՝ Ազիզ տիկինը նկատի ունի եկեղեցին օրհնել տալը, որը կատարել է վանահայրը:

1152 թ. - Նույն մատուռի վրա պահպանվել է մեկ այլ արձանագրության միայն թվականը. «Ի ՈԱ թվ (1152)»[45]:

Բագնայրի վիմագիր տարեգրությունը, ԺԱ դարի կեսերին ընդհատվելով, շարունակվում է ԺԳ դարի սկզբին, երբ Անին ու նրա շրջակայքն անցել էին Զաքարյանների տիրա-

Հ. Բարթիկյանի), Եր. , 1991, էջ 114:

39 Տե՛ս **Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 178:

40 Հետաքրքիր է, որ կուղպականու տեղը նշելու համար հիշատակված պանդոկի տերը՝ Վասիլը, այդ ժամանակ ողջ էր, եւ հավանաբար Գրիգորը նրանից որոշ կախում ուներ, քանի որ արձանագրության մեջ նա, ի թիվս նվիրատվության այլ պատճառների, նշում է «վասն Վասլին արեւշատութեան…» (**Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 178):

41 Տվյալ դեպքում նկատի են առնվում եկեղեցու բոլոր խորանները: Այս շրջանում Անիում եւ այլուր ամեն մի եկեղեցու ներսում գտնվող, պատարագի սեղան ունեցող բոլոր խորանները կամ ավանդատները համարվում էին «եկեղեցի»: Այստեղից է ծագում նաեւ Անիում «հազար ու մեկ» եկեղեցու գոյության մասին ավանդությունը, որովհետեւ մեկ եկեղեցու մեջ երբեմն պատարագի սեղանով բազմաթիվ խորաններ կային (այս մասին տե՛ս **Կ. Մաթեւոսյան,** Անի. եկեղեցական կյանքը եւ ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 176-188):

42 Տե՛ս **Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 178-179, **Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 138:

43 Անդ:

44 Տե՛ս **Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 188:

45 Անդ:

պետության տակ եւ բուռն զարգացում ապրեցին: Անիի եպիսկոպոսությունն այդ շրջանում գլխավորում էին Հասանյան (Ապիրատյան) տոհմից սերող եպիսկոպոսները, որոնցից վերջինը Ապիրատի որդի Սարգիսն էր (վերջին անգամ հիշվում է Հոռոմոսում՝ 1215 թ. եւ Անիում՝ 1220 թ.)[46]: Այս նույն շրջանում հանդես է գալիս մի տոհմ, որի ներկայացուցիչներն իրենց համարում էին սպարապետ Վահրամ Պահլավունու սերնդից (Ապուղամր Մագիստրոսի որդիներ Ղարիբ Մագիստրոս եւ Գրիգոր եպիսկոպոս) եւ նորոգում են Մարմաշենի վանքը, որը գյուղացիների բնակավայր էր դարձել[47]: Նրանցից Գրիգորը, որն արդեն 1216 թ. Անիի եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու արձանագրության մեջ իր մասին գրում է. «Ես տէր Գրիգոր որդի Ապուղամրի ժառանգորդ սեփական հայրենի Աթոռոյս մայրաքաղաքիս Անւոյ, արհիէպիսկոպոս այսմ նահանգի»[48], մի քանի այլ արձանագրություններում նույնպես ընդգծում է Անիի աթոռը ժառանգելու իր տոհմական իրավունքը, իսկ 1225 թ. եղբոր՝ Ղարիբ Մագիստրոսի պատերազմում զոհվելուց հետո իր անվանը կից սկսում է կրել Մագիստրոս պատվանունը, որով հիշվում է մի քանի արձանագրություններում եւ «Բագնայրի Ավետարանի» հիշատակարանում (1232 թ.)[49]: Այս ձեռներեց գործիչն առաջին անգամ հիշատակվում է 1213 թ. Արջո Առիճում, երկրորդ անգամ՝ 1215 թ. Բագնայրում, որը կոչում է իրենց ընտանիքի «սեփական ուխտը»[50]: Սա նշանակում է, որ այս նոր տոհմը, որն իրեն հռչակել էր Վահրամ Պահլավունու սերունդ (չի բացառվում, որ Պահլավունիների հետ խնամիական կամ ինչ-ինչ կապեր ունեցած լինեն), իր վերելքը սկսել է՝ առաջին հերթին տեր դառնալով Արջո Առիճի եւ Բագնայրի վանքերի առաջնորդությանը:

1201 թ. - Դվալի որդի Մխիթարը նվիրել է Անիում Ս. Առաքելոց եկեղեցու մոտի փոքր փողոցում կամ նրբանցքում («զուկակ»)[51] գտնվող իր անշարժ գույքը (անվանումը չի պահպանվել): Ստացել է տարեկան երեք պատարագ, երկուսը՝ իր, մեկը՝ կնոջ համար[52]:

1206 թ. - Գրիգորի որդի Գիշուկը վանքին նվիրել է երկու արտ, վանահայր Սիմեոնը («հայր Սիմեոն վարդապետս») եւ միաբանները հատկացրել են տարեկան երեք պատարագ, մեկը՝ Գիշուկին, մեկական՝ նրա ծնողներին ու եղբայրներին[53]:

1209 թ. - Աբրահամի որդի Խաչերես Լոռեցին նվիրել է Անիում գտնվող ութ կուղպակ, երեք տուն եւ ուշագրավ մանրամասներով նշում է դրանց գտնվելու տեղերը («...եւ տու զիմ գանձագին եւթն կուղպակն ի շարի, վեց ի վերեւն եւ մին՝ ի ներքեւն, մգբթին ընդդէմ եւ երեք

46 Սարգիս եպիսկոպոսի մասին հանգամանորեն տե՛ս **Կ. Մաթեւոսյան**, Անի, էջ 73--83: Այստեղ Անիի եպիսկոպոսների գավազանագրքում (էջ 104-105) մենք չենք նշել Սարգսի հիշատակությունը 1215 թվականին, քանի որ համապատասխան արձանագրության թվականը չկար Ն. Սարգիսյանի մոտ, սակայն այն տեսել եւ հրատարակել է Ժ-Մ. Թիերին (**J-M. Thierry,** Le couvent Arménien d'Horomos, Louvain-Paris, 1980, p. 54-55):

47 Մարմաշենի արձանագրության մեջ Գրիգոր եպիսկոպոսը նշում է, որ ինքն ու եղբայրը 1225 թ. նախաձեռնել են վանքի նորոգումը. «Իսկ ի ՈՂԴ (1225)... խորհուրդ բարի ի միտ արկեալ՝ ազատել զսա (եկեղեցին - Կ. Մ.) ի (գող) մուտ եւ ի զազիր մթնազգածութենէն, հասուցանել նախկին փառատրութեանն՝ հանեալ արտաքս զշինականսն» «Մարմաշեն – 1000». «Հուշարձան» գարեգիրք Բ, էջ 161): Վերջին բառերը ցույց են տալիս, որ Գրիգորի տոհմն այստեղ նոր է հայտնվել, այլապես տոհմական վանքի գլխավոր եկեղեցին չէր դառնա շինականների կացարան:

48 «Դիվան հայ վիմագրության», պր. Ա, էջ 14:

49 Անիի Գրիգոր Ա (Մագիստրոս) եպիսկոպոսի գործունեության մասին հանգամանորեն տե՛ս **Կ. Մաթեւոսյան**, Անի, էջ 76-87, 104-106:

50 Անդ, էջ 104-105:

51 Տե՛ս **Ս. Ավագյան**, Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, Երեւան, 1978, էջ 86:

52 Տե՛ս **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 141-142, Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 180:

53 Տե՛ս անդ, նշվ. աշխ., էջ 181, Կ. Բասմաջեան, նշվ. աշխ., էջ 143:

տուն ի ներքսեան»), նաեւ մեկ այգի Մարմեկում[54], որոնց դիմաց վանահայր Սիմեոնից եւ միաբանությունից ստացել 20 պատարագ իր եւ հարազատների համար[55]: Արձանագրության սկզբում օգտագործված է մի ձեւակերպում, որը հանդիպում ենք նաեւ հետագայի մի շարք արձանագրություններում, որտեղ հիշվում է Անիի արքեպիսկոպոսը՝ «ՌԾԸ (1209) ի յամս աստուածապատիւ Տեառն Սարգսի, որդոյ Ապիրատի»[56]: Արձանագրությունը շարունակել է Խաչերեսի դուստր Մամ Խաթունը, որը Բագնայրին նվիրել է Անիում գտնվող իր «կուղպակն, որ ի Փողոցկտերն է, ի Բազըզնոց…»[57]: Հայտնի է, որ Մամ Խաթունը մահացել է 1219 թ., անժամանակ, բայց պատգամել է, որ իր հիշատակին իր դրամով կառուցվի Անիի պարսպի բուրգերից մեկը[58]:

1210 թ. - Հասանի որդի Դարսիմոն[59], որն իրեն կոչում է «ռաիս մեծանուն գեաղջն Աւշականս», այսինքն՝ Օշականի գյուղապետն էր, արձանագրությունը սկսում է Անիի հոգեւոր իշխանության (Ապիրատի որդի Սարգսի) մասին նախորդ արձանագրությանը շատ մոտ ձեւակերպմամբ, որին անմիջապես հաջորդում է աշխարհիկ իշխանության հիշատակությունը. «…եւ ի պետական իշխանութեան շահընշահ Զաքարիայի»: Նվիրատվությունը Դարսիմոյի հայրենանի (սեփական) այգին է՝ «զայգին զՎարդենց Նորքն», որի դիմաց իր եւ իր հարազատների (Խուրթ եւ Սեդա) համար ստացել է 14 պատարագ Ղազարոսի հարության տոնի օրը: Արձանագրության մեջ վանահոր անունը եղծված է, բայց հավանորեն նշված է եղել Սիմեոնը[60]:

Դարսիմոյի արձանագրությունը շարունակել է նրա ենթականերից մեկը, որը նշում է. «Ես Մրուան միաբանեցա սրբոցս՝ հետ իմ պարոնին, եւ ետուն ինձ աւր մի պատարագ անխափան», իսկ դրանից ներքեւ պահպանվել է վիմագիր գրչի անունը՝ «Ռայբիկ գրիչ»[61]:

1211 թ. - նախորդ արձանագրությունից մեկ տարի անց Օշականի մեկ այլ գյուղապետ

---

54 Մարմերը նույնացվում է Երվանդաշատի հետ (**Թ. Հակոբյան, Մտ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան,** Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Եր., 1991, էջ 738): Այստեղ եղած այգի է հիշվում նաեւ Բագնայրի մի անթվական արձանագրության մեջ՝«Մարմեկ ի վերա Երասխա…» (**Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 182):

55 Տե՛ս **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 144:

56 Տե՛ս **Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 179:

57 **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 145, **Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 180: «Փողոցկտերը» հավանաբար երկհարկանի կրպակներով փողոց է եղել եւ վերաբերել է կտրուներով անցնող փողոցին (փողոցկտուր): Իսկ «Բազըզնոցը» կամ այլ արձանագրություններում «Բազ» կամ «Բազազ» փողոց կոչվածը բազազների՝ գործվածքներ պատրաստողների ու վաճառողների (կերպասագործների կամ ջուլհակների) փողոց եւ թաղ է եղել (տե՛ս **Գ. Գրիգորյան,** Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին, Ս. Էջմիածին, 2002, էջ 22, 26, 27):

58 «Դիվան հայ վիմագրության», պր. Ա, էջ 3:

59 Արձանագրության մեջ գրում է. «ես Դարսիմոն որդի Հասանա»: Վերջինս 1207 թ. նվիրատվություն է կատարել նաեւ Բագնայրից ոչ հեռու գտնվող Արջո Առիճի վանքին, ուր իր մասին գրում է. «Ես Դարսամա ծառա Քրիստոսի, որդի Հասանա»: Երկու արձանագրություններում էլ հիշվում է Դարսիմոյի եղբայր Խուրթը (**Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 179-180):

60 Կ. Բասմաջյանը վանահոր անունը կարդացել է Համամոնի. «ի ձեռն բարէսէր Համամոնի եւ սուրբ եղբայրութեան» (**Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 146): Ն. Սարգիսյանը վանահոր անունը բաց է թողել (**Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 180): Բագնայրի վանահայրն այդ շրջանում Սիմեոնն էր, որի անունը նախորդ եւ հաջորդ արձանագրություններում գրված է «Սիմեոն»: Բարեբախտաբար այս արձանագրությունը պահպանվել է ցայժմ եւ 2008-ին Սամվել Կարապետյանի կատարած լուսանկարից երեւում է, որ անունը դեռեւս հնում ջնջված է եղել (թերեւս դրանում եղած գրչական սխալի պատճառով): Լուսանկարից դատելով՝ առաջարկում ենք հետեւյալ վերծանությունը՝«ԲԱՐԷՍԷՐ ՀԱՐ ՍՄԷՈՆԻ»:

61 **Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 147:

Արտաշիրը նվիրել է իր գանձագին այգին «որ Աշոտոնց կոչի» եւ ստացել ութ պատարագ, երեքը՝ իր, երկուական՝ Աբասի եւ Սոսի եւ մեկը՝ Գնտունի համար: Նախորդ երկու արձանագրությունների նման սա եւս սկսվում է Անիի եպիսկոպոսի՝ Ապիրատի որդի Սարգսի հիշատակմամբ, որին հաջորդում է առաջնորդ վանահոր հիշատակությունը («ի յառաջնորդութեան հայր Սիմեոնի»)[62]:

1215 թ. - Ապուղամրի որդի Գրիգորը թողել է կանոնագիր արձանագրություն, որտեղ սահմանում է Բագնայրում միաբանության մահացած անդամների համար մատուցվելիք պատարագների քանակը. «ՈԿԴ (1215) կամաւ Հոգոյն Սրբոյ, ես՝ տէր Գրիգոր, վերայդիտող մայրաքաղաքին Անոյ, հաստատեցաք ի մեր սեփական ուխտս սուրբ եղբայրութեամբս հանդերձ. եթե ոք ի միաբանացս փոխի ի Քրիստոս պատարագ մատուցեն հարն՝ Դ (4) Խ (քառասունք), երիցոյն եւ աբեղին Գ (3) Խ (քառասունք), աշխարհական աբեղին Բ (2) Խ (քառասունք) եւ ամենայն եղբայր աւր մի պատարագ, եւ որ չկարէ՝ Ժ (10) կանոն աղաւթք արասցէ, եթե ոք յայս կարգեղոցս պակասեցուսցէ խղճին ի մեղաց պարտական է առաջի Աստուծոյ:

Տեր Աստուած, ողորմեա Մարգարէին, ամեն»[63]:

Վանական միաբանությունների մահացած անդամների համար մատուցվող պատարագների մասին այսօրինակ կանոնագիր արձանագրություններ կան նաեւ Հոռոմոսում ու Արջո Առիճում[64]:

1215 թ. Ապուղամրի որդի Գրիգորը Հոռոմյանց Կոստանդի որդի Հովհաննես քահանային վաճառել է Գայլառիճ գյուղի կեսը («գնեցի զԳայլառճի կեսն»), որն այն նվիրել է Բագնայրի վանքին եւ ստացել 40 պատարագ, 20-ը՝ իր, մնացածն իր հարազատների համար[65]:

1223 թ. - Ս. Երրորդություն մատուռի մուտքի բարավորի վրա պահպանվել է «Ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հայր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, ես մեղուցեալ եւ ան… թուին ՈՀԲ (1223)»[66] արձանագրությունը, որից էլ հետագայում բխեցրել են եկեղեցու անունը՝ Ս. Երրորդություն, թեեւ այն պայմանական է, քանի որ այս նախաբանով արձանագրություն կարող էր գրվել նաեւ ուրիշ անուն ունեցող եկեղեցում:

1226 թ. - Ս. Երրորդություն մատուռի մոտ կանգնեցվել է մեծ խաչքար, որի վրա նշված է եղել 1226 թվականը[67]: Բնակավայրից դուրս եղել է մեկ այլ մեծ խաչքար, որի կանգնեց-

---

62 **Անդ**, նշվ. աշխ., էջ 148: Ն. Սարգիսյանը գրում է, որ իր այցելության ժամանակ առաջնորդի անունը կրով ծեփված է եղել (**Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 181):

63 **Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 152, հմմտ. **Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 183: Արձանագրության վերջում նշված է վիմագիր գրչի անունը: Չի բացառվում, որ վերջինս Անիի Բեխենց վանքում աշխատած գրիչ եւ մանրանկարիչ Մարգարեն է (նա հիշվում է Հառիճում 1209 թ. եւ Անիում 1211 թ. (տե՛ս **Կ. Մաթեւոսյան**, Անի, էջ 354):

64 Արջո Առիճում նախ նշվում է Գրիգոր եպիսկոպոսը՝ «որ էր ժառանգորդ սուրբ ուխտիս», ապա տեղի վանահայր Գրիգորը եւ Գերսամ վարդապետը, իսկ Հոռոմոսում նույնանման արձանագրությունը 1195 թվականից է, եւ այն գրել է վանահայր Պետրոսը (**Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 150, 191): Քանի որ Բագնայրում, Գրիգորից բացի, այլ հոգեւորական չի նշվում, պետք է կարծել, որ այդ ժամանակ նա նաեւ վանքի վանահայրն էր:

65 **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 150, **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., 183-184:

66 **Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 154, **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 189:

67 «Թվիս ՈՀԵ (1226)» (**Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 155):

նողն ու պատրաստողը, ըստ անթվական արձանագրության, Մովսես քահանան էր[68]:

1229 թ. - Զաքարե եւ Իվանե Զաքարյանների մորեղբայր Խոռասի առաջին կնոջ՝ Խութլու Խաթունի արձանագրության մեջ նշվում է, որ նա, կորցնելով երիտասարդ որդուն՝ Սասնային, նրա հիշատակի համար վանքին նվիրել է «Մոգուաց» գյուղի իրեն պատկանող առանձնացված մասը, նաեւ կառուցել Ս. Սիոն մատուռ-տապանատունը, որի դիմաց սպացել է տարեկան 40 պատարագ՝ 20-ը՝ իր եւ տասական՝ Խոռասի ու Սասնայի համար[69]:

1232 թ. - Հռոմոսում նշանավոր գրիչ Իգնատիոսի ձեռամբ գրվել է մի շքեղ ձեռագիր (Մատենադարան թիվ 1519), որը նվիրվել է Բագնայրի վանքին եւ հայագիտության մեջ հայտնի է «Բագնայրի ավետարան» անունով: Ձեռագրի հիշատակարանը ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս սպացող Խոռասի եւ նրա ընտանիքի վերաբերյալ[70]: Նշվում է նրա անդրանիկ որդու՝ Սասնայի մահվան մասին, որը գերեզման է դրվել «ի հանգստարանի ի հրեշտակաբնակ ուխտին Բագնայր»[71]: Դրանից երկու տարի հետո մահացել է Խոռասի կինը՝ Խութլու Խաթունը (որը քրիստոնեություն ընդունած պարսիկ էր) եւ հուղարկավորվել Բագնայրում, նույն տապանատանը («որ կայ ի տապանի հանգստարանի անդրանկին իւրոյ»)[72]:

Հիշատակարանում նշվում են նաեւ Խոռասի երկրորդ կինը՝ Զմրուխտ Խաթունը, որը նույնպես քրիստոնեություն ընդունած նախկին մահմեդական էր[73], Խոռասի մյուս որդին՝ Վասակը, հանգուցյալ Սասնայի կինը՝ Թայիկ Թագուհին, որի մասին Խոռասն ասում է. «... սիրելի դստրեկի իմոյ Թայիկ Թագուհո, ամուսնոյ անդրանկի իմոյ, որ էր զարմ եւ շառաւեղ թագաւորացն Հայոց»[74]: Իսկ ձեռագրի՝ Բագնայրի վանքին ընծայվելու մասին հիշատակարանում Խոռասի անունից ասվում է. «Եւ աւանդեցի զսա ի սուրբ մենաստանն ի Բագնայրն կոչեցեալ վանք, ի տէրութեան տեղւոյն տեառն Գրիգորայ, որ Մագիստրոսն ասի, վերայդիտող աթոռոյս Անւոյ, եւ յառաջնորդութեան հաւր Սիմեովնի եւ այլ համակամ եղբարց սրբոց»[75]: Այս մեծարժեք ձեռագիրը հետագայում գերեւարվել է, սակայն փրկագնվել եւ վե-

68 «(Շն)որհիւն Քրիստոսի ես (Մ)ովսէս քահանա (կազ)մեցի սուրբ նշան(ս եւ կան)կնեցի սա բարեխ(աւս ա)ռ Քրիստոս՝ ինձ եւ ծնող(աց իմո)ց...» (Կ. Բասմաջեան, նշվ. աշխ., էջ 190):

69 **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 156): Ն. Սարգիսյանի մոտ մատուռի անունը բացակայում է, հմմտ. **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., 179:

70 Այստեղ նշվում է, որ Խոռասը Զաքարե եւ Իվանե Զաքարյանների մորեղբոր՝ Ամիր Սարգսի որդին էր, որը Զաքարեի մահից հետո դարձել էր նրա որդի Շահնշահի որդու՝ Զաքարիայի դաստիարակը («Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթեոսյան, Երեւան, 1984, էջ 178-179): Խոռասյանների տոհմի մասին տե՛ս **Ն. Մարգարեան**, Մահկանաբերդցիների (Սադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հ. ԺԸ, Պէյրութ, 1998, էջ 31-32:

71 «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, էջ 179:

72 Անդ: Խութլու Խաթունի ծագման մասին հիշատակարանում նշվում է. «յազգէ գոլով պարսիկ, իսկ ի կոչմանէ եւ ի շնորհացն Աստուծոյ ճշմարիտ աղախին գոլով Քրիստոսի»:

73 «...ազգաւ տաճիկ գոլով, յազնուական եւ փառաւորագոյն յազգէ ի մեծ նախարարացն Պարսից» (նույն տեղում): Զմրուխտ Խաթունն է տվել այս մատյանի նկարազարդման համար անհրաժեշտ ոսկին, որի մասին նշվում է ձեռագրի խորաններից մեկում (նույն տեղում, էջ 180): Այս խորանները ժամանակին հանված են եղել ձեռագրից եւ Մատենադարան են մուտք գործել ավելի ուշ, այլ թվահամարով (9871), **Կ. Մաթեւոսյան**, Չորս խորան «Բագնայրի ավետարանից», ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հաս. գիտ., 1985, N 10, էջ 93-97:

74 Անդ, էջ 179: Թայիկի անվանը կից գրված «Թագուհին» պետք է նրա մականունը համարել: Բագնայրում պահպանվել են Թայիկ Թագուհու հոր՝ Շարափշահի, մոր՝ Թագուհու եւ հենց իր արձանագրությունները, որոնցից երեւում է, որ հավանաբար Կյուրիկյաններից սերող այս տոհմը հիշյալ շրջանում Բագնայրի խնամակալներից էր:

75 Անդ, էջ 179:

բաղարձվել է Բագնայրի վանք:

1233 թ. - Ծմակ գյուղի ավագերեց Սարգիսը նվիրել է Շնջանկի ներքին կողմում գտնվող իր գանձագին այգին՝ ծաղկոցով եւ հարակից հողակտորներով, եւ ստացել տարեկան ութ օր պատարագ: Արձանագրության սկզբում նշում է. «Ի տերութեան տեղոյս Գրիգորի Մագիստրոսի, որդոյ Ապուղամրի եւ յառաջնորդութեանս հայր Սիմէոնի…»[76]:

Նույն՝ 1233 թվականին գրված մեկ այլ արձանագրությամբ Չեչկանց տոհմից Ավետացի որդի Մխիթարի[77] որդի Վահրամը (Վարհամ) կնոջ՝ Փառանցի հետ նվիրել է Անիում գտնվող իր գանձագին կուղպակը՝ «զիմ գանձագին կուղպակն, ի Փողոցկտերն, որ ի Թորոսոնց կուղպակին վերա է», այսինքն՝ այն եղել է երկրորդ հարկում, եւ մի տուն ու դրա վրա իր շինած կուղպակը՝ «եւ զայն տունն, որ Սեւքթենց հմնակից է, եւ ի վերայն կուղպակն իմ շինած»: Դրա դիմաց վանահայր Սիմեոնն ու միաբանները հատկացրել են ամեն տարի 12 պատարագ, ութը՝ Վահրամին, երեքը՝ Փառանցին, մեկը՝ Մամքանին[78]:

1234 թ. - Ապիրատի որդի Շարափշահը, որը հանդես է գալիս որպես վանքի խնամակալներից մեկը, նվիրել է Շիրակվանում (Շիրակավան) գտնվող ջրաղացի երեք ակ, նաեւ «Խաչին մարգ» հողամասը եւ ստացել 18 պատարագ իր ու մերձավորների համար. «Ես Շարափշահ, որդի Ապիրատին եկու ի մեր սեփական եկեղեցիս ի Սուրբ Աստուածածինս Գ (3) ակն ջաղաց ի Շիրակուանին եւ զխաչին մարգն եւ սպասաւորքս՝ հայր Սիմեոն եւ այլ միաբանքս, փոխարէն հատուցին ինձ ԺԸ (18) աւր ժամ, Ժ (10) աւր՝ ինձ, Գ (3)՝ Կութէլին, Բ (2)՝ Կիւրիկէի, Ա (1)՝ Հասանա, Բ (2)՝ Աիխաթունին»[79]:

Այս արձանագրության մոտ, նույն շրջանում պետք է գրված լինի Շարափշահի կնոջ՝ Թագուհու արձանագրությունը, որով նա վանքին է նվիրել Անիի Սառաճ փողոցի[80] իր կրպակը, մի մարգ, նաեւ «մեծածախ» խաչ ու Ավետարան[81]: Սրանց մոտ գրված է նաեւ Շարափշահի եւ Թագուհու դստեր արձանագրությունը, որը վերեւում նշված Խոռասի հարսն է՝ Սասնայի այրին՝ Թայիկ Թագուհին. «Ես Թաիկ Թագոհի դուստր Շարափշահի եկու երկու կուղպակ յիմ կուղպակնոյն, որ ի Նալպնդնոցին եւ Առաքեալ եւ հայր Սիմեոն եւ այլ միաբանքս փոխարէն հատուցին ինձ Ը (8) աւր պատարագ…»[82]:

1236 թվականից հետո պիտի գրված լինի հաջորդ արձանագրությունը (անթվական), քանի որ այստեղ Սիմեոն վանահայրը նշում է. «**դառն ժամանակի հանդիպեցաք՝ սովո եւ սրո եւ գերութեան**», որը կարող էր տեղի ունենալ 1236 թ. մոնղոլների կողմից Անիի

76 **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 185, **Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 157):

77 Մխիթար Չեչկանցը Անիի Երազահանի (1222 թ.) թարգմանիչներից մեկն է («Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, էջ 132):

78 **Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 184, **Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 158:

79 **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 185-186, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 161-162:

80 Սառաճ փողոցը (արձանագրության մեջ՝ «Սառըճփողոց») համեստագործների, թամբագործների փողոցն է:

81 «Ես՝ Թագուհի, զուգակից Շարափշահին, եկու խաչ մեծածախ եւ Աւետարան, Սառըճփողոցին կողպակ՝ ի վերի, Շիրակուանին զմարգն, որ Ճլուտ կոչի, փոխարեն հատուց ինձ՝ Ջ (6) աւր պատարագ, Ե (5)՝ ինձ, Ա (1)՝ աւրն՝ Մամուգին»: Հրատարակություններում կուղպակի տեղը նշվում է հերեյալ բառանջատմամբ. «Սառըճփողոցին կողպակի վեր, ի Շիրակուանին զմարգն» (**Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 161-162, հմմտ. **Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 186): Ստացվում է, որ Շիրակվանի մարգը գտնվում է Սառաճ փողոցի կրպակից վեր: Մեր կարծիքով՝ նվիրատուն նշում է նախ Սառաճ փողոցի կուղպակը, որը եղել է վերին հարկում (ի վերի), ապա՝ Շիրակվանի մարգը:

82 **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 163, **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 186: Արձանագրության մեջ հիշված «Նալպնդնոցը» (Նալպանդնոց) Անիի պայտարների փողոցն է (**Գ. Գրիգորյան,** նշվ. աշխ., էջ 30, **Ս. Ավագյան,** նշվ. աշխ., էջ 86):

գրավման հետեւանքով: Արձանագրության մեջ նշվում է, որ Վարդի որդի Խաչերեսը ժամանակին վանքին է նվիրած եղել Անիի «Գաղտ դռան» մոտ գտնվող իր կառուցած տները, իսկ վերոնշյալ դժբախտությունների ժամանակ վանահայրն ու միաբանները վանքի կարիքների համար դրանք վաճառել են («ծախեցաք եւ ի սրբոցս ի պէտս անցուցաք»), ուստի փոխարենը տարեկան երեք պատարագ են հատկացնում՝ երկուսը՝ Խաչերեսի, մեկը՝ նրա կնոջ՝ Մլքերի համար[83]:

1206-1236 թթ. անթվական արձանագրություններ

Ինչպես վերը տեսանք, Բագնայրի **Սիմեոն Ա** վանահայրը հիշվում է 1206-1211 թվակիր արձանագրություններում, որից հետո 1215-ին հանդես է գալիս Արուղամրի որդի Գրիգորը՝ որպես առաջնորդ եւ վանքի պատրոն, իսկ **Սիմեոն Բ** վանահայրը հիշվում է 1229-ից մինչեւ 1236-ին հաջորդած մի քանի տարիները: Բագնայրի անթվական արձանագրությունների մի մասում նշված է Սիմեոն վանահոր անունը, եւ անհնար է որոշել՝ Սիմեոն Ա-ն է, թե՞ Սիմեոն Բ, սակայն պարզ է, որ դրանք գրվել են նրանց վանահայրության օրոք, այսինքն՝ մոտավորապես 1206-1236 թթ. ժամանակամիջոցում:

Վարդառոյուծը, Աշակը (Արշակ) եւ Խորենը «ի ձեռն հաւր Սիմեւոնի» նվիրել են «զՎարդենաց նորքն» եւ ստացել տարեկան 12 պատարագ, յուրաքանչյուրին՝ չորսական[84]:

Պողոս երեցը «յառաջնորդութեան հաւր Սիմէոնի» նվիրել է Աշնակում գտնվող իր այգին ու հնձանը, ստացել տասը պատարագ, որից չորսը հոր՝ Ղազարի, երկուսն իր կնոջ՝ Տիրանցի համար[85]:

Գորգկանի դուստր Ավագ տիկինը նվիրել է ամուսնության ժամանակ իր ծնողներից ստացած «կէս ակն ձիթհանքն», վանահայր Սիմեոնը եւ միաբանները հատկացրել են տարեկան հինգ օր պատարագ[86]:

Աստվածատուրի որդի Խաչեղբայրը եւ նրա կին Սիսամը արձանագրության մեջ նշում են վանքի գերեզմանում իրենց կառուցած մի մատուռի եւ դրան արված նվիրատվությունների մասին. «…շինեցաք զգերեզմանաց մին եկեղեցին եւ տուաք զմեր տաճարն եւ զսարայթն եւ ի ներքեւն տուն, ի Սուրբ Աստուածածինս եւ հայր Սիմէոն եւ այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին յամէն ամի Զ (6) աւր ժամ, Գ (3) աւր՝ Խաչեղբարն, Գ (3)՝ Սիսամին…»[87]:

Մոտավորապես 1240-50-ական թթ. արձանագրություններ

Բագնայրի անթվական արձանագրությունների մեջ կարեւորությամբ առանձնանում է մեկը, որով վանահայր Քրիստափորը, Գամաղիել վարդապետը եւ բոլոր միաբանները սահմանում են, որ մահացած միաբանի կտակը ոչ ոք իրավունք չունի փոխել կամ վերացնել. «Անուամբն Աստուծոյ բնակիչք Սուրբ Ուխտիս՝ տէր Քրիստափոր եւ Գամաղիէլ վարդապետս, ամենայն միաբանաւքս զայս կտակ անջնջելի հաստատեցաք, եթէ ոք ի միաբանացս փոխի առ Քրիստոս, զինչ որ անդարձ առնէ, եւ իւր հոգոյն տեսող, մի՛ ոք իշխեսցէ խափանել, ո՛չ պատրոն, ո՛չ հայր, ո՛չ միաբան, ապա եթէ լուծանեն, յերից սուրբ ժողովոցն նզովեալ եղի-

83 **Գ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 160-161, **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 184:

84 **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 181, **Գ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 149:

85 Անդ, նշվ. աշխ., էջ 154, հմմտ. **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 181:

86 Արձանագրության վերջում նշված է վիմագիր գրչի անունը՝ «Մանասէ գրիչ» (**Գ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 165, **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 185):

87 Անդ, էջ 183, **Գ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 164:

ցին հոգով եւ մարմնով: զՅովսէփ գրիչ Տէր յիշեա»[88]:

Այս արձանագրությունը հետաքրքիր է նաեւ այն իմաստով, որ նշում է վանքում որոշումներ կայացնելու գործում ազդեցություն ունեցողներին՝ առաջին տեղում դնելով պարոնին, որին հետեւում են վանահայրը, ապա՝ միաբանները: Կ. Բասմաջյանն արձանագրության մոտավոր ժամանակ է նշում 1235 թ.[89], բայց այդ ժամանակ վանահայրը Սիմեոնն էր: Մենք ավելի հավանական ժամանակ ենք համարում 1240-50-ական թվականները, որը մոնղոլական արշավանքին հաջորդած համեմատաբար ամուլ, սակավ արձանագրություններով ժամանակ էր (այդ պատճառով այլ արձանագրություններում չեն հիշվում Քրիստափորն ու Գամաղիելը), սրված էր նաեւ սոցիալական իրավիճակը, որի հետեւանքով կարող էին մահացած միաբանների թողած կտակի հարցում խնդիրներ ծագել եւ այն անձեռնմխելի պահելու անհրաժեշտություն առաջանալ:

1242 թ. - Մշեցի Մանկտավագը (արձանագրության մեջ՝ «Մանգտվասգ»)՝ Խամարտոլի որդին, նվիրել է 100 դահեկան եւ միաբաններից (վանահոր անունը չի նշվում) ստացել տարեկան երկու պատարագ Սուրբ Սարգսի տոնին: Այս արձանագրությունը արժեքավոր է այն իմաստով, որ պարզում է նշված շրջանում մեկ պատարագ ստանալու համար անհրաժեշտ վճարը՝ 50 դահեկան[90]:

Հանարավոր է, որ վանքի համար այս դժվարին ժամանակներում է գրվել նաեւ անթվական արձանագրություններից մեկը, ըստ որի՝ վանքին պատկանած Պիչարենց հյուրատունը վաճառվել է եւ ծմակեցի Կոստերն այն 800 արծաթե դրամով (սպիտակ) գնել ու վերադարձրել է վանքին. «…ես Կոստերս Ծմակեցի… զհիւրատունն, որ Պիչարենց կոչի, որ ծախել էին վանէցիքն, ես դարձուցի ի վանքս եւ եղու զին Պ (800) սպիտակ: Հայրս եւ վարդապետքս եւ այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին ինձ ի տարին Բ (2) ա(ւր)…»[91]:

Այս եւ նախորդ արձանագրությանը, որոնցում նշվում է մեկ պատարագի համար անհրաժեշտ գումարային հատկացման չափը, անդրադարձել է Թ. Ավդալբեկյանը: Միջնադարյան Հայաստանում պատարագ ստանալու համար անհրաժեշտ վճարի չափի որոշմանը նվիրված ուսումնասիրության մեջ նա քննության է առել 15 վանքի ԺԲ-ԺԳ դարերի վիմագրեր եւ պարզել, որ մեկ պատարագի միջին արժեքը (փողով արտահայտված) կազմել է 20-25 դահեկան[92]: Ուսումնասիրողի կազմած ցուցակից երեւում է, որ հիշյալ 15 վանքերի մեջ մեկ պատարագի համար ամենից բարձր արժեք նշված է Բագնայրի արձանագրություններում (մեկում՝ 50, մյուսում՝ 40)՝ միջին արժեքը՝ 45 դահեկան, երկրորդ տեղում Նորավանքն է՝

88 Անդ, էջ 166, **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 183:

89 **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 166:

90 «ՈՂԱ (1242) Կամաւ անեղին Աստուծոյ ես Մանգտվասգ, որդի Խամարտոլին Մշեցի միայբանեցս Սուրբ Աստուածածնիս եւ եղու ընծայ ճ (100) դահեկան: Հայրս, միւս վարդապետքս եւ այլ միայբանքս փոխարէն հատուցին ինձ ի տարին Բ (2) ուր պատարագ…» (**Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 186): Կ. Բասմաջյանը արձանագրության վերջում հարցականով նշել է գրչի անունը «Դաւիթ (?) գրիչ» (**Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 180):

91 **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 187:

92 **Թ. Ավդալբեկյան**, Հայագիտական հետազոտություններ, Եր., 1969, էջ 324: 20 դահեկանն այդ ժամանակ կարող էր 88,8-ից 85 գրամ ոսկի լինել (**Գ. Գրիգորյան**, նշվ. աշխ., էջ 87): Սակայն ոսկու արժեքով դահեկանն այդ ժամանակ ավելի շուտ հանդես էր գալիս որպես արտարժույթ, իսկ իրական վճարումները կատարվում էին արծաթե դրամով: Դահեկանի հարաբերակցությունը դրամի հետ այն ժամանակ կազմել է 1-ը առ 10, այսինքն՝ մեկ պատարագի 20-25 դահեկան միջին արժեքը հավասար էր 200-250 արծաթե դրամի (**Թ. Ավդալբեկյան**, նշվ. աշխ., էջ 331):

36 դահեկան[93]:

Իհարկե, միայն այս երկու արձանագրության տվյալներն ունենալով չի կարելի ասել, որ Բագնայրում եղել է պատարագի համար սահմանված կայուն բարձր գին եւ այլ՝ գույքային նվիրատվությունների ժամանակ, այն դրանից ցածր չի եղել, սակայն որոշակի տատանումները նկատի ունենալով հանդերձ, պետք է ընդունենք, որ վաճառաշահ Անիին մոտ գտնվող եւ անեցիների շրջանում մեծ համարում ունեցող այս վանքն այլ տեղերի համեմատ պատարագի հատկացման համար, իրոք, ավելի բարձր պահանջներ է ներկայացրել նվիրատուներին:

1261 թ. - Գրիգոր Ա Մագիստրոսի որդի Ապուղամրը գնել է հավանաբար Տիգրան Հոնենցի տոհմին պատկանած Կաղղուց գյուղի կեսը[94] («գնեցի զկէս Կաղղուցն ի Տիգրանանց») եւ հանուն իր եղբայր Վահրամ իշխանի նվիրել Բագնայրին, որը կոչում է «մեր սուրբ ուխտս»[95]:

1262 թ. - Նույն Ապուղամրը նվիրել է Կաղղուց գյուղի երկրորդ կեսը, իր մոր՝ Մամքանի համար, որը, փաստորեն, Անիի եպիսկոպոս Գրիգոր Ա (Մագիստրոս) եպիսկոպոսի կինն էր եւ որի մասին արձանագրությունը նախորդին շատ մոտ շարադրմամբ գրել է միեւնույն Սիմեոն վիմագիր գրիչը[96]:

1262 թվականը բավական հարուստ է արձանագրություններով: Դրանցից մեկի սկզբում վերոնշյալ Ապուղամրի եղբայր, Անիի եպիսկոպոս Սարգիս Բ[97] անվանվում է Բագնայրի տերը, այսինքն՝ պատրոնը. «ՉԺԱ (1262) Ի վերադիտողութեան մայրաքաղաքիս Անու տէր Սարգսի, տեառն տեղւոյս...»: Արձանագրության մեջ հիշվում են նաեւ Բագնայրի վանահայր Աբրահամը եւ Հովսեփ փակակալը: Արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ Մանկիկ երեցի որդի Գարեգին (Գարեգոյն) երեցը եւ կինը՝ Մարիամը, վանքին են տվել իրենց գանձագին Նորաղբույրիկ գյուղը՝ անդաստաններով, գնված մեկ մագաղաթյա Տոնական եւ մեկ ոսկեկազմ Ավետարան («զանձագին գեղն զՆորաղբոյրիկ, իւր ամենայն անդաստանաւքն, որ բնական լեալ է, մի Տաւնական մակաղաթ, մի Աւետարան ոսկէզրուփ»), որի դիմաց վանահայր Աբրահամը, Հովսեփ փակակալն ու միաբանները հատկացրել են վեց պատարագ՝ երկուական՝ Գարեգինին եւ Մարիամին, մեկական՝ «Մանկանն ու Թաճերուն»: Արձանագրությունը գրել է Սիմեոն գրիչը[98]:

Աբրահամ վանահայրը հիշվում է նույն թվականի մեկ այլ արձանագրության մեջ, որի հեղինակը մեզ արդեն ծանոթ Թայիկ Թագուհին է. «ՉԺԱ (1262) Շնորհիւն Աստուծոյ ես Թաիկս, դուստր Շարապշահին եղու զիմ գանձագին հայրէնիքն՝ զՆորսն ի մեր ուխտս՝ ի Բագնայրս, ի Սուրբ Աստուածածինս»[99]: Շարունակության մեջ նշվում է, որ վանահայրն ու

93 Անդ., էջ 324:

94 Տիգրան Հոնենցը 1215 թ. Անիում կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի եկեղեցուն տված բազմաթիվ նվիրատվությունների շարքում նշում է «Կաղղուց կէսն» («Դիվան հայ վիմագրության», պր. Ա, էջ 63): Եթե Հոնենցի հետնորդները 1261 թ. այն վաճառել են Ապուղամրին, նշանակում է Գրիգոր Լուսավորչի վանքի պարոններն էին եւ ազատորեն տնօրինում էին նրա ունեցվածքը:

95 Կ. Բասմաջեան, նշվ. աշխ., էջ 169:

96 Անդ, էջ 171:

97 Սարգիս Բ եպիսկոպոսի մասին հանգամանորեն տես **Կ. Մաթեւոսյան,** Անի, էջ 87-94, 107-108:

98 **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 187, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 172-173:

99 Արձանագրության մեջ նշված Նորսի վերաբերյալ կարծիքներ են եղել, թե այն կարող էր նշանակել

միաբանները հատկացրել են տարեկան 10 օր պատարագ՝ «...Ը (8) աւրն ինձ առնեն՝ Թաիկանս, եւ Բ (2) աւրն՝ Գրիգորու»[100]:

Նույն՝ 1262 թվականին Բագնայրում ընդարձակ արձանագրությամբ հանդես է գալիս վերը նշված Խոռաս Ա-ի թոռը՝ Սասնայի եւ Թայիկի որդին՝ Խոռաս Բ կրտսերը, որի անդրանիկ որդին՝ հոր անունով Սասնայ կոչված, մահացել էր կես տարեկան հասակում: Խոռասը նախ պատմում է իր պապի գնած ու «սիկէլով» (վճիռ, հրաման, կնիք)[101] իրեն տրված Աշնակ գյուղի մասին, որ հետո անցել է Շահնշահ Ա Զաքարյանին[102], իսկ ինքը, կնոջ ակնեղենը վերջինիս տալով, հետ է ստացել ու այդտեղից իր որդի Սասնայի բաժինը տվել Բագնայրին. «ՉԺԱ (1262) Կամաւն Աստուծոյ ես Խաւռազ, մեծ Խաւռազիս թոռն, Սասնիս որդիս, իմ անդրանիկ որդին՝ Սասնայն, որ կէս տարեկան ի Քրիստոս փոխեցաւ, յիմ գանձագին՝ Հէրէնեցն յԱշնկու, որ իմ պապն գնել էր ու սիկէլով յիս տվել, ինչ իմ պապն մեռաւ, ես Խաւռազ, իմ կնոչն զբաժինքն՝ ակն ու մարգարիտ՝ իմ պարոնին տվի, Շահնշահի, ու կրկին զԱշնակ գնեցի ու զիմ որդոյն բաժինն՝ զՍասնին՝ ի Բգնէրս տվի՝ յԱստուածածինս. Վերի էգին՝ իւր ընձանովն, «Բ (2) շինական՝ զՄեհրեւան ու զԽաչատուր՝ Դուլուսին փեսայն, իւրեանց հողովն ու ջրովն...»[103]: Այնուհետեւ նշվում են մյուս նվիրատվությունները՝ ջրաղաց Տիգնիսում, ընդարձակ խոտհարք եւ արծաթե սկիհ[104]:

Արձանագրության երկրորդ մասում վանքի պատրոն, Անիի Սարգիս Բ եպիսկոպոսը, Բագնայրի վանահայր Աբրահամը, փակակալ Հովսեփն ու միաբանները հայտնում են, որ նվիրատվությունների դիմաց հատկացնում են տարեկան հնգական պատարագ Սասնային եւ Խոռասին[105]:

նորատունկ այգիներ, «տեղամաս, հանդամաս կամ նույնիսկ գյուղանուն» (**Ս. Ավագյան**, նշվ. աշխ.., էջ 241-242): Արձանագրության վերջում նշված «Հաստատ է ամենայն անդաստանաքն, հողովն եւ ջրովն» (**Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 170) ձեւակերպումը սովորաբար օգտագործվում է նվիրաբերված գյուղի պարագայում: Բացի այդ, հանդամասի հատկացման դիմաց անհնար էր, որ նվիրատուն Բագնայրում տասը պատարագ սպանար: Ըստ այդմ, այստեղ հիշված Նորսը պետք է փոքր գյուղի անուն հասկանալ:

100 **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 187: Արձանագրության վերջում նշվում է Սիմեոն գրիչը (**Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 170): Քանի որ Թայիկը այրիացել էր շատ երիտասարդ հասակում, հնարավոր է, որ այստեղ նշված Գրիգորը նրա երկրորդ ամուսինն էր: Նկատենք, որ 1269 թ. Թայիկը («ես Թաիկ Թագոհի, դուստր Շարապշահին») նվիրատվություն է կատարել Հոռոմոսի վանքին, որտեղ հիշում է իր որդի Հազարբեկին («Հազարպէկ») (**Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 158), որը հավանաբար նրա երկրորդ ամուսնությունից ծնված զավակն էր:

101 «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. Բ, Եր., 1981, էջ 713:

102 Շահնշահ Ա Զաքարյանը մահացել է 1261 թ., այն բանից հետո, երբ իմացել է, թե մոնղոլներն ինչպիսի դաժանությամբ են սպանել իր ավագ որդի Զաքարիային (**Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 393): Նշանակում է՝ Խոռասն Աշնակը Շահնշահից հետ է ստացել դրանից առաջ (երբ դեռ իր որդին՝ Սասնայը չէր ծնվել), բայց այդ պատմությունը հարկ է համարել արձանագրել Բագնայրում 1262 թ.:

103 **Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 188-189, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 174-175: Ենթադրվել է, որ Բագնայրի վանքին է տրված եղել ամբողջ Աշնակ գյուղը (**Ն. Մարգարյան**, նշվ. աշխ., էջ 32): Սակայն մեզ թվում է, որ Բագնայրի վանքին ամբողջ Աշնակ գյուղը չի տրվել, այլ այնտեղից միայն մանուկ Սասնայի բաժինը («զիմ որդոյն բաժինն»), որը Խոռասն արձանագրության սկզբում կոչում է «յիմ գանձագին՝ Հէրէնեցն յԱշնկու», հետո մանրամասնում՝ «զվերի էգին՝ իւր ընձանովն, Բ (2) շինական՝ զՄեհրեւան ու զԽաչատուր՝ Դուլուսին փեսայն, իւրեանց հողովն ու ջրովն»: Արձանագրության շարունակության մեջ նշվում են մի շարք այլ նվիրատվություններ վանքին, որոնց բոլորի դիմաց ստացվել է ընդամենը 10 պատարագ, որը նույնպես վկայում է, որ վանքին ամբողջ գյուղը չի տրվել:

104 «...ի Տգնիս գջաղացն, յիմ խոտահարն՝ Ճ (100) բարդ խոտի տեղ, որ վանքս ընձէ, մի սկի արծաթի...» (**Ն. Սարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 188-189, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 174-175):

105 Արձանագրության վերջում հիշվում է գրիչը՝ «զՍիմէոն պտրոն յիշեցէք, աղաչեմ» (**Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 189, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 175):

1266 թ. - Խոռաս Բ մեկ այլ արժեքավոր նվիրատվությամբ Բագնայրին է նվիրում իրեն պատկանող Ջրձորիկ վանքը, որն այլ աղբյուրներում չի հիշատակվում, իսկ անունը հուշում է, որ այն գուցե գտնվում էր մի ձորի մեջ՝ ջրամերձ տեղում: Ի տարբերություն վերը նշված 1261-1262 թթ. բազմաթիվ արձանագրությունների, որոնց գրիչը Սիմեոնն էր, այս մեկը գրել է Իսրայել վիմագիր գրիչը, որն արձանագրություններ ունի նաև Անիում (1269) եւ Հռոմոսում (1273)[106]. «...Ես Խաւռաս, որդի Սասնաին, եղու ի մեր սեփական սուրբ ուխտն Բգնեի՝ Սուրբ Աստուածածին՝ զմեր զգանձագին զՋրձորիկ վանքն իւր սահմանաւքն՝ ջաղացովն եւ պահեզսն... եւ զԱղի աղբերն զպահէզն, որ իմ պապն գնեալ էր եւ ինձ տվեալ...»: Աբրահամ վանահայրն ու միաբանները հատկացրել են տասը պատարագ[107]:

1269 թ. - Բագնայր գյուղից դուրս մեծ խաչքարի վրա պահպանված է եղել փոքրիկ չափածո արձանագրություն[108]:

1271 թ. - Աբրահամ վանահոր անվան հիշատակությամբ վերջին արձանագրությունը պատկանում է Ղազարի որդի Ալեքս վաճառականին: Նա նվիրել է Անիի Բազազ փողոցի կրպակը եւ արծաթե սկիհ, որի դիմաց Աբրահամ վանահայրը, Գորգ (Գեւորգ) վարդապետն ու միաբանները հատկացրել են 12 պատարագ[109]:

1262-1271 թթ. ժամանակահատվածին (Աբրահամ վանահոր ժամանակին) են վերաբերում երկու անթվական արձանագրություններ. Խաչոտի որդի Սարգիսը տվել է «... ձիթահնաց աղցաւղի քար եւ յամէն ամի Ե (5) լիտր ձէթ», ստացել տարեկան երկու պատարագ[110]: Խաչտուրը տվել է «զՄուլուքին հողն, որ Թեղենեաց այգոյն ի հետ է», ստացել երկու պատարագ, մեկական՝ իր եւ Տիկնոջ համար[111]:

1278 թ. - Վերեւում հիշված Գեւորգ վարդապետը ստացել է Ներսես Շնորհալու՝ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը՝ որպես «յետին ստացիչ» (հետագայի ստացող): Հիշատակարանում նա պարզաբանում է ձեռագրի ստացման նպատակը՝ «ի վարժումն հետեւողաց բանասիրաց, յաւգուտ անձանց եւ եկեղեցւոյ», որը մի անուղղակի վկայություն է Բագնայրի վանական դպրոցի մասին: Հիշատակարանի վերջում Գեւորգ վարդապետը նշում է. «թվին ՉԻԷ (1278) ի հրեշտակաբնակ ուխտիս Բգնայրս գրեցի, ուր էր հանգիստ մեր, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, զոր հաստատուն պահեսցէ Միածինն իւր, մինչ ի գալուստն իւր միւս անգամ»[112]:

1308 թ. - «Բագնայրի Ավետարանի» հետագայի հիշատակարանը տեղեկացնում է, որ այդ թվականին Գեւորգ Ներսիսանցի զավակները, 600 արծաթե դրամ վճարելով, գրավից ազատել ու Բագնայրի վանք են վերադարձրել այդ նշանավոր ձեռագիրը («...թափեցաք զԱւետարանս ի յանիրաւ վաշխոյ... (վե)րստին ընծայեցաք ի Սուրբ Աստուածածինն, ար-

---

106 Տես **Ս. Բարխուդարյան,** Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ եւ քարգործ վարպետներ, Եր., 1963, էջ 201: Այս Իսրայելը եւ 1215 թ. Անիում Տիգրան Հոնենցի նշանավոր արձանագրությունը գրած Իսրայել գրիչը տարբեր մարդիկ են:

107 **Ն. Մարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 189, **Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 177-178:

108 «Ով Սուրբ Նշան Տէրունական, Երկրպագուացս լեր պահապան, Առուր վերջի մեծի ծագման: Թվիս ՉԺԸ (1269)» (**Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 178-179):

109 **Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 179-180:

110 **Ն. Մարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 186, **Կ. Բասմաջեան,** նշվ. աշխ., էջ 167:

111 **Ն. Մարգիսեան,** նշվ. աշխ., էջ 186:

112 «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, էջ 488:

ձան յաւիտենից...»)[113]: Ժամանակի հոգեւոր իշխանության եւ վանքի պարկանելության մասին հիշատակարանում ասվում է. «ի հայրապետութեան մերոյ նահանգիս Շիրակ գաւառիս, հեզի եւ մարդասիրի՝ տէր Յովհաննիսի, որդոյ Ապուղամրի, իշխեցող տեղւոյս»[114]: Այստեղից երեւում է, որ Գրիգոր Ա-ից սկսած Անիի եպիսկոպոսական աթոռն զբաղեցնող տոհմի ներկայացուցիչները դեռեւս մնում էին Բագնայրի պարոնները:

1317 թ. - Վանքի մոտով անցել է անուշահամ ջրի առու, որը սկիզբ է առել մոտ 1 կմ հեռու գտնվող ժայռի միջից բխող աղբյուրից[115], եւ որին կից եղել է հեփեւյալ արձանագրությունը. «ՉԿԶ (1317) Յովսէփ յիշեցէք ի Տէր», սրա մոտ՝ «զնկարիչ սբ նշանացս զՅովսէփ անարժանս (յ)իշեցէք ի Քրիստոս»[116]:

1340-ական թթ. - «Բագնայրի Ավետարանի» թերի պահպանված հեփագայի հիշատակարաններից մեկը տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ (հիշատակվում են Շահնշահ Գ Զաքարյանը եւ նրա եղբայր Շրվանշահը, որոնք գործել են 1340-50-ական թվականներին) ձեռագիրը գերեվարված է եղել, սակայն մի վարդապետի (անունը չի պահպանվել) միջնորդությամբ, ոմն Աղբուղա, հավանաբար Ուրծում այն փրկագնել ու վերադարձրել է Բագնայրին: Հիշատակարանում հիշյալ վարդապետը գրում է. «Արդ ես, նվաստս ի Քրիստոս... վարդապետս... ուրախութեամբ եկու ի ձեռն բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր պարոն Հընտուպէկին, որ էր **տէր տեղոյն** եւ հասուցէ ի դուռն սուրբ եկեղեցոյն Աստուածածնին՝ յիշատակ անջինջ եւ բարեխաւս առ Քրիստոս՝ Աղբուղային եւ մեզ...»[117]:

1350-ական թթ. - «Բագնայրի Ավետարանի» մեկ այլ հեփագայի հիշատակարան տեղեկացնում է, որ Բագնայրում ձեռագիրը նորոգել է տվել Գրիգոր Խուցեսի որդի Պարոնը, որը գրում է. «Արդ ես՝ մեղուցեալ Պարոն տեսի զսուրբ Աւետարանս եւ ոչ վստահացայ ի յարծաթն կամ յոսկին իմ, այլ յողորմութիւնն Աստուծոյ ապաւինեցայ... եւ նորոգեցի զսայ ի հալալ վաստակոց իմոց, յիշատակ ինձ եւ ննջեցելոցն իմոց»[118]: Պարոնը հիշում է նաեւ եղբոր՝ Ասիլի անունը՝ նրան կոչելով «առաջնորդ եւ հիմն քաղաքիս Անոյ, իրաւարար եւ արդարադատ ամենայն քաղաքին»[119]: Սարգիս գրչի այս հիշատակարանում շատ արժեքավոր է Բագնայրի Պողոս վանահոր հիշատակումը՝ «Յիշեցէք եւ զառաջնորդ սուրբ ուխտիս՝ զՊաւղոս հայրն, որ աւժանդակ եւ ազգական եղեւ նորոգման սուրբ Աւետարանիս»[120]: Նա, փաստորեն, Բագնայրի վերջին վանահայրն է, որի անունը բանասիրությանը նոր է հայտնի դառնում:

---

113 Հիշատակարանում նշվում են Գեորգի կինը՝ Մամախաթունը, ավագ որդին՝ Մխիթարը (նրանք բոլորը մահացած են եղել), մյուս որդիները՝ Աղբերոս, Սարգիս, Պարոն: Հիշատակարանը գրել է Գելանի որդի Սրեփանոս գրիչը (**Գ. Յովսեփեան**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 890-892):

114 Անդ:

115 Տե՛ս **Մ. Գեորգեանց**, նշվ. աշխ., էջ 97:

116 **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 181:

117 «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ե, կազմեց Օ. Եգանյան, Եր., 2009, էջ 208:

118 Անդ, էջ 209: Հիշատակարանում Պարոնը նշում է իր հանգուցյալ հարազատներին, որոնց գերեզմանները Բագնայրում էին:

119 Անդ: Ասիլը 1357 թ. Անիում սպացել եւ նորոգել է Կիլիկիայից այստեղ բերված մի արքունական Ավետարան: Նրա գործունեության մասին տե՛ս **Կ. Մաթեւոսյան**, Անի, էջ 311-312, 364:

120 «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», հ. Ե, էջ 209: Գ. Հովսեփյանի «Յիշատակարանք ձեռագրաց»-ում հիշատակարանի այս հատվածը չկա:

Բագնայրի անթվական արձանագրությունների մեծագույն մասն անկասկած պատկանում են ԺԳ դարին, բայց հնարավոր է՝ մի քանիսն ավելի վաղ կամ ուշ գրված լինեն: Ստորև ներկայացնում ենք այդ արձանագրությունների պարունակած հիմնական տեղեկությունները:

Անթվական արձանագրությունների մի մասն ուշագրավ են այն առումով, որ վերաբերում են Անիում գտնված ինչքի նվիրատվությանը եւ ինչպես վերեւում բերված մի քանի արձանագրությունները, երբեմն հետաքրքիր տեղագրական տվյալներ են պարունակում: Այսպես, ոմն Խաչուտը նվիրել է իր գանձագին տունը, որը գտնվում էր Անիի Աբուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ (նաեւ մի արծաթե սկիհ), որի դիմաց ստացել է տարեկան երկու պատարագ[121]: Առյուծ անունով մեկը նվիրել է իր տունը, որը գտնվել է Անիի «Քահանենց» կոչված եկեղեցու դիմաց, ստացել է մեկ պատարագ[122]: Ոմն սարկավագ նվիրել է Անիում գտնվող իր «ձիթահնաց կէս ակն, որ ի Կարուց դրանն» եւ ստացել երեք պատարագ[123]: Մեկ այլ արձանագրության մեջ հիշվում է Անիի «Զորդռան» (հավանորեն Ախուրյանի կամրջով քաղաք մտնող դուռն է) մոտ գտնված այգին. «Ես Սերոբս որդի Ռատին Երեւանեցի եղու զիմ այգին որ ի Զորդռանն է»[124]: Թադեոսի որդի Հովհաննեսը տվել է Անիի մոտ գտնվող իր ջրաղացի մի մասը. «…եղու զիմ ջաղացն, որ ի Գլիձորին զձախ աղացն», ստացել հինգ պատարագ[125]: Առաքելի որդի Հովհաննեսը տվել է նույն Գլիձորում գտնվող իր «կէս ակն ջաղացն…, որ կոչի Հատաւրինիկ», ստացել երկու պատարագ[126]: Հավանորեն Անիում են գտնվել նաեւ անթվական արձանագրություններում նշված՝ վանքին նվիրված մի շարք տները[127]:

Անթվական արձանագրություններում հաճախ են հիշատակվում այգիների եւ հողերի նվիրատվություններ, ընդ որում՝ բավական լայն աշխարհագրությամբ՝ Բագարան, Մարմեր, Օշական, Ագարակ, Թամիր (Արագածոտնում): Ոմն Բախտիար նվիրել է իր այգին «ի Բագրանի, որ կոչի Տափկենց» եւ ստացել չորս պատարագ[128]: Այս արձանագրության մոտ եղել է մեկ ուրիշը, որտեղ գրողի անունը չի պահպանվել, եւ որտեղ ասվում է վանքին տրված՝ Ագարակում գտնվող Շահական հողի եւ Առիճքում գտնվող վանքի օտարված այգու վերադարձի մասին[129]: Աշնակցի Վարդաշահը տվել է իր այգին, ստացել երկու պատարագ[130]: Ավետիսն ու Հազարդեղը նվիրել են Թամիրում գտնվող Ուղտանատ կոչվող այգու կեսը եւ ստացել մեկական պատարագ[131]: Պողոսի որդի Պետրոսը տվել է իր այգին «ի յԱւշական,

121 **Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 180-181:

122 Անդ., էջ 182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 187:

123 **Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 185:

124 Նվիրատուն ստացել է տարեկան չորս պատարագ (**Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 180): Կ. Բասմաջյանի մոտ՝ «Էրեւանեցի» (**Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 147):

125 **Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 186:

126 **Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 186-187:

127 Ոմն Գոհարիկը տվել է իր տները, ստացել երկու պատարագ (**Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 185): «Թորոտնց» Մխիթարը տվել է իր տունը, ստացել երկու պատարագ (**Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 186):

128 **Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 181-182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 183:

129 **Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 184:

130 **Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 185:

131 **Ն. Մարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 188:

մաւտ ի Վարդեանց…», ստացել տարեկան վեց պատարագ[132]:

Հասան Կողբացին՝ Մխիթար ռայիսի որդին եւ Համելի թոռը գրում է. «…վասն փրկութեան հոգոց մերոց եկու զմեր գանձագին հայրենիք Ակինն զկես դանկն՝ ի սուրբ ուխտս եւ՝ լերամբքն», որի դիմաց ստացել է 10 պատարագ, ութը՝ իր եղբայր Համելի, երկուսը՝ Կատայի համար[133]: Ոմն Սարգիս նվիրել է իր այգին «ի Մարմեր, ի վերա Երասխա» եւ ստացել երեք պատարագ[134]: Նվիրատուներ Սիմեոն երեցի եւ նրա որդի Թաթուլի արձանագրության միայն սկզբի մասն է պահպանվել[135], իսկ իրեն Շահեր Կիրակոս անվանող նվիրատուի արձանագրությունը թերի է. «…էտու զիմ գանձագին հողերն լեր…»[136]: Երկու այլ բեկորների վրա պահպանվել են մեկում՝ ոմն Գրիգորի, մյուսում՝ Հովհաննեսի անունները[137]:

ԲԱԳՆԱՅՐԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐՆ ՈՒ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐԸ - Բագնայրի վանահայրերին անդրադառնալով՝ Ղեւոնդ Ալիշանը նշում է, որ շուրջ 50 արձանագրություններում «հազիւ երեք կամ չորք վանահարք յիշին» եւ բերում այս ցանկը՝

1042 Ստեփանոս

1209-1242 Սիմէոն, որ յաճախ յիշի յարձանս, ի սորա ժամանակի երեւին եւ Տէր Քրիստափոր եւ Գամաղիէլ վարդապետք…

1262-6 Աբրահամ, առ որով եւ Յովսէփի փակակալ»[138]:

Այժմ առկա նյութերն ի մի բերելով՝ կարող ենք ներկայացնել Բագնայրի վանահայրերի հետեւյալ ցանկը.

1. Ստեփանոս 1042
2. Սիմեոն Ա 1206-1211
3. Գրիգոր 1215
4. Սիմեոն Բ 1229 - մոտ 1238 թ.
5. Քրիստափոր (մոտավորապես 1240-50-ական թթ.)
6. Աբրահամ 1262-1271
7. Պողոս 1350-ական թթ.

Բագնայրի արձանագրություններում նկատվում է մի օրինաչափություն, գրեթե ամենուր վանահոր անունից հետո նշվում է «ամենայն եղբարքս» կամ «միաբանքս», այսինքն՝ վանքի բոլոր գործերում եւ նվիրատուների առջեւ ստանձնած պարտավորությունների մեջ միաբանության բոլոր անդամներն էական մասնակցություն են ունեցել: Վանահայրերից բացի, վանքն ունեցել է հեղինակավոր հոգեւորականներ, վարդապետներ, որոնցից անվանապես հիշատակվում են Մխիթարը (1046 թ.), Առաքելը (13-րդ դ. 20-ական թթ.), Հովսեփ

132 **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 183, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 188:

133 Նվիրատուի անունը Ն. Սարգիսյանը գրում է «Կողբցի», բնակավայրի անունը՝ «Սկինն», Կ. Բասմաջյանը՝ «Կողոբցի» եւ՝ «Ակինն»: Դանկը ամբողջն է՝ բաժանված 6 մասի: Տվյալ դեպքում կես դանկ ասելով՝ նվիրատուն նկատի ունի կամ բնակավայրի կեսը, կամ մեկ վեցերորդ մասի կեսը, որին կցել է նաեւ իրեն պատկանող լեռնամասը (**Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 189, **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 185):

134 **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 182, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 185:

135 **Ն. Սարգիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 181, **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 182:

136 **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 189:

137 **Կ. Բասմաջեան**, նշվ. աշխ., էջ 191:

138 **Ղ. Ալիշան**, Շիրակ, էջ 121:

փակակալը (1262 թ.), Գեորգ վարդապետը (1271-1278 թթ.):

Բագնայրը ամենից շատ վիմագիր գրիչների անուններ պահպանած վանքերից է: Ս. Բարխուդարյանը գրում է. «Ինչպես Բագրատունյան Անին էր կուլտուրայի օջախը, որտեղից այն տարածվում էր Հայաստանի այլ վայրերը, այնպես էլ գրիչների կուլտուրան ծավալվում էր այնտեղից: ...Ըստ վայրի ամենաշատ անուններ (գրիչների - Կ. Մ.) տալիս է Անին՝ 8, Հռոմոսը՝ 7 եւ Բագնայրը՝ նույնպես 7...»[139]: Բագնայրում հիշված վիմագիր գրիչներն են Ռայբիկը (1210 թ.), Մարգարեն (1215 թ.), Մանասեն (1206-1236 թթ.), Դավիթը (1242 թ.), Հովսեփը (մոտ. 1240-1250 թթ.), Սիմեոնը (5 մեծ արձանագրություն է գրել 1261-1262 թթ.), Իսրայելը (1266 թ.)[140]: Չի բացառվում, որ նրանցից ոմանք միաբանության անդամ են եղել:

Անկասկած Բագնայրի վանքը նաեւ ձեռագրական մշակույթի կենտրոն էր: Ինչպես տեսանք, վանքին ձեռագրերի նվիրատվության մասին նշվում են մի քանի վիմագիր արձանագրություններում, իսկ 1232 թ. գրված «Բագնայրի Ավետարանը» այս վանքի նշանավոր սրբությունն էր, որը գրավից ազատվել է 1308 թ., ապա որոշ ժամանակ անց գերեվարվել եւ ԺԶ դարի կեսերին փրկագնվելով վերադարձվել է Բագնայր: Այս ձեռագրում հիշատակարաններ են գրել Ստեփանոս (Գելանի որդի) եւ Սարգիս գրիչները:

Ուշագրավ է նաեւ Գեորգ վարդապետի 1278 թ. հիշատակարանը, ուր նշվում է, որ Ներսես Շնորհալու գործը նա ստացել է «ի վարժումն հեպեռողաց բանասիրաց, յաւգուտ անձանց եւ եկեղեցւոյ»[141]: Այն, որ վանքում պահվել են նաեւ այլ արժեքավոր մատյաններ, երեւում է 1305 թ. մի հիշատակարանից, որտեղ խոսվում է մի ձեռագրի «ստոյգ եւ ընտիր» նախօրինակի մասին, իսկ առավել հետաքրքրականն այն է, որ այդ օրինակը հատուկ անունով կոչվել է «Բագնայրեցի»[142]:

Հայտնի չէ, թե երբ են միաբանները լքել Բագնայրի վանքը: Քանի որ այն Անիի մերձակա մյուս վանքերի՝ Արջո Առիճի եւ Հռոմոսի նման մեծապես կապված էր քաղաքի հետ թե՛ եկեղեցական-վարչական, թե՛ տնտեսական առումով, ուստի անեցիների հարկադրական արտագաղթը, որն աղետալի չափերի հասավ ԺԶ դարի երկրորդ կեսին, պետք է նաեւ շրջակա վանքերի անկման պատճառ դառնար: Սակայն հարկ է նշել, որ ըստ որոշ հիշատակարանների տվյալների, Հռոմոսի վանքը գործել եւ առաջնորդներ է ունեցել նաեւ ԺԵ-ԺԸ դարերում[143]: Ցավոք, Բագնայրի մասին նման տեղեկություններ չունենք, եւ վանքի վերաբերյալ առայժմ հայտնի վերջին տվյալը «Բագնայրի Ավետարանի» նորոգումն է, որը կատարվել է այստեղ ԺԴ դարի 50-ական թվականներին եւ որին մասնակցել է վանքի հայտնի վերջին վանահայր Պողոսը:

Ի դարի սկզբներին կատարված լուսանկարներից երեւում է, որ չնայած կիսավեր, վան-

---

139 **Ս. Բարխուդարյան**, նշվ. աշխ., էջ 204:

140 Տես **Կ. Բասմաջեան**, Հայոց հին գեղարուեստի վարպետները, Փարիզ, 1926, էջ 9-11: Թերեւս վիմագիր գրիչ է եղել նաեւ վանքին ջուր մատակարարող աղբյուրի մոտ 1317 թ. արձանագրություն գրած Հովսեփը:

141 «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, էջ 488:

142 Եսայիի մարգարեությունն ընդօրինակած մի գրիչ իր ունեցած նախօրինակի մասին հայտնում է. «...կատարեցաւ գրառս... ի ստոյգ եւ ընտիր արիւնակէ, որ կոչի Բագնայրեցի, զոր սուրբ վարդապետին Յովսէփայ գտեալ թարգմանչացն գրած ի մայրաքաղաքն Հաղբատ» («ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խաչիկյան, Եր., 1950, էջ 34):

143 Տես **Կ. Մաթեւոսյան**, Հռոմոսի վանքի պատմության նոր էջեր (ԺԴ-ԺԹ դդ.). «Էջմիածին», 1993, Դ-Ե-Զ, էջ 72-79:

քի բոլոր հիմնական կառույցները կանգուն էին: Ըստ Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության (RAA) տվյալների՝ Բագնայրի եկեղեցիները չարամտորեն քանդվել են 1950-60-ական թվականներին: Այժմ կանգուն է մնացել համալիրից հյուսիս-արևելք գտնվող Ս. Երրորդություն փոքր եկեղեցին, իսկ գլխավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցուց ու գավթից՝ միայն երկու կիսավեր պատ: